

Estudis Castellonencs

Núm. 1 (2a època) 2015-2016. Pp. 261-301
ISSN: 1130-8788

**GERARD
LLANSOLA**

*Tècnic de Gestió Documental
Autoritat Portuària de Castelló*

Anatomia de la manipulació electoral: l'exercici del sufragi a Castelló en l'ocàs del sistema restauracionista (1913-1923)

Resum

La manipulació dels processos electorals va constituir un element consubstancial al règim de la Restauració. Al llarg de l'article s'analitza la seua incidència a les comarques de Castelló durant el període final d'aquell sistema polític. Per tal de dur a terme aquesta labor, es realitza una dissecció del referit fenomen des de diversos angles: per zones geogràfiques, per segments demogràfics i cronològics, per partits, per tipus d'elecció, per les diverses fases del procés electoral i pels diversos tipus de manipulació electoral. A partir d'aquesta anàlisi es tracta de determinar si els paràmetres quantitius i qualitius de l'adulteració electoral que presenten les comarques de Castelló durant el període 1913-1923 deixen entreveure l'existència d'una evolució, ni que siga incipient, cap a contextos electorals propis dels règims democràtics.

Paraules clau

Eleccions, manipulació electoral, frau electoral, corrupció electoral, coaccions electorals, comarques de Castelló, Restauració.

Abstract

The manipulation of the electoral process constituted an integral part of the regime of the Restoration. Throughout the article analyzes its impact on the province of Castellón during the end of that political system. To carry out this work, performing a dissection of the aforementioned phenomenon from different angles: geographical location, demographic and chronological segments, parties, type of electoral process, phases of the electoral process and type of electoral manipulation. From this analysis is to determine whether the quantitative and qualitative parameters of electoral manipulation showing the regions of Castellón during the period 1913-1923 suggest the existence of an evolution, if only incipient, towards electoral contexts of democratic electoral regimes.

Key words

Election, electoral manipulation, electoral fraud, electoral corruption, electoral coercion, province of Castellón, Restoration.

Un dels trets més íntimament associats al sistema polític de la Restauració ha sigut el constituït pels elevats nivells d'adulteració dels processos electorals (Garrido, 1991), fins al punt que la generalització de la corrupció, les coaccions i el frau abans, durant i després dels comicis, és una de les causes que impedeixen catalogar aquell règim com a democràtic. Partint d'aquesta realitat, a les següents pàgines s'analitzarà la praxi electoral a les comarques de Castelló durant els darrers anys de vida de la monarquia parlamentària alfonsina, per tractar de conèixer quina fou l'evolució de la manipulació dels comicis durant aquell període en el referit context geogràfic, tant des del punt de vista quantitatiu com des del qualitatiu.

Abans que res, però, resulta adient distingir els tres tipus de mecanismes que es podien activar per tal de dur a terme la manipulació dels comicis. Un d'ells era el de la coacció electoral, entesa com l'exercici de pressions a càrrec de les autoritats oficials —alcaldes, jutges, agutzils, delegats del governador civil, guàrdies civils, guàrdies municipals o rurals, etc.— o d'agents representants dels partits contendents, per tal de forçar els electors a emetre el seu vot a favor d'una determinada candidatura o a no anar a votar. Les intimidacions que es podien exercir eren múltiples i variades, des de l'amenaça d'augments d'impostos fins a la de l'ús de la violència. Un altre tipus de mecanisme era el de la corrupció electoral, que podria ser considerada l'altra cara de la moneda. En aquest cas no es tractava d'efectuar amenaces i pressions als electors, sinó d'oferir-los prebendes o algun tipus de benefici, bé directament monetari —la compra del vot—, en espècie —vi, tabac, licors...— o no tan directe —exempció d'impostos o del servei militar, aprofitament privilegiat de les terres de titularitat municipal, etc.—.

En tercer lloc, un altre mecanisme consistia en el frau electoral, és a dir, el falsejament del procés electoral. En aquests cas el ventall de modalitats emprades també era molt ample, de manera que, sols a títol d'exemple, podem citar la introducció de paperetes dobles en l'urna, la falsificació de la documentació electoral —actes de votació, actes d'escrutini...—, la suplantació d'electors, la constitució fraudulenta de les meses o l'avançament de l'hora de tancament dels col·legis (Varela, 1997: 133-134).

Una primera consideració que cal tenir en compte a l'hora d'analitzar la manipulació dels processos electorals és la dificultat per obtenir valors fiables respecte al seu grau d'intensitat. Cal tenir en compte que l'únic indicador disponible per tal d'aproximar-se a aquesta dada són les reclamacions que —bé de manera formal davant els organismes pertinents o bé a través de la premsa per sotmetre-les a la sanció de l'opinió pública— afloraven regularment durant els dies previs o posteriors a la cita amb les urnes. La gran majoria d'aquestes protestes eren interposades per alguns dels partits polítics que havien participat en la contesa electoral, sovint pels mateixos candidats. Així mateix, la major part de les reclamacions eren rebutjades per representants d'un dels partits que havia sigut oponent del reclamant. Així doncs, les motivacions polítiques tant de les reclamacions com dels arguments esgrimits per tal de desmentir-les eren evidents, de manera que en molts casos resulta impossible conèixer amb certesa la veracitat o falsedat dels fets reclamats. Més encara si tenim en compte que, com comprovarem en pròxims paràgrafs, les institucions encarregades de dirimir aquestes qüestions tampoc es trobaven en condicions de garantir que les seues decisions es trobaren lliures de la influència política.

D'eixa manera, només alguns trets que presenten les reclamacions —la profusió de detalls que s'hi donaven, el fet que foren presentades per representants de diverses forces polítiques, la major o menor solidesa de les contraprotectes, la naturalesa dels arguments donats pels òrgans encarregats de fallar-les (que de vegades, tot i acabar per rebutjar-les per motius procedimentals o formals, admetien la veracitat d'almenys alguns dels fets denunciats), etc.— poden esdevenir indicis, mai certeses, de la seua major o menor versemblança.

¿UNA QÜESTIÓ D'ESCALA?: ELECCIONS MUNICIPALS, PROVINCIALS I GENERALS

Un primer criteri per començar l'anàlisi és el del tipus d'elecció. Pel que fa als comicis municipals, la trajectòria cronològica de les reclamacions enregistrades no permet establir cap tipus de línia evolutiva. En la convocatòria de 1913 es van elevar protestes en 47 de les 141 localitats de la província, un 33,33 %. Des d'aleshores fins al final del període aquest valor es va mantenir entre el 17,73 % de 1915 i el 31,91 % de 1917, amb un 19,86 % en 1920 i un 26,24 % en 1922, traçant doncs una trajectòria marcada pels daltabaixos.¹ En tot cas, sembla clar que al llarg

---

¹ Aquestos valors han sigut extrets de l'examen de les resolucions relatives a les reclamacions electorals que eren elevades a la consideració de la Comissió Provincial —que es poden consultar a les actes d'aquest organisme i al BOP— i de les reclamacions publicades a la premsa local.

d'aquell darrer decenni de vigència del règim constitucional no es va donar una tendència cap a la disminució de les protestes a les cites electorals municipals, la qual cosa fa pensar —sense que això supose considerar que totes les reclamacions eren justificades— que la intensitat de la manipulació electoral no va disminuir al llarg de les darreres convocatòries municipals de la Restauració. Cal tenir en compte també que no s'han inclòs en el recompte les reclamacions que es vehiculaven a través de la primera instància disponible, la Junta Municipal del Cens Electoral,² ja que no s'han conservat fonts suficients com per poder afegir-les al còmput.

Quant a les eleccions provincials, l'obtenció de percentatges de localitats amb protestes es veu en part impossibilitada, perquè en alguns casos les mateixes feien referència no a municipis concrets sinó a un districte electoral en conjunt. Amb tot, les dades recopilades apunten a un menor nivell de tergiversació electoral respecte al dels comicis municipals, nivell que a més es situa en el seus valors més baixos en les tres darreres cites electorals, en les quals només s'enregistraren protestes en un localitat en cada cas, el que percentualment suposa un 2,08 % en 1919, un 1,19 % en 1921 i un 10 % en 1923. Per contra, el nombre de les reclamacions es situa per damunt d'aquestes magnituds en les tres primeres eleccions provincials del període —setze municipis en 1913, cinc municipis més el districte de Castelló en conjunt en 1915 i dos municipis més el districte de Vinaròs en conjunt en 1917—. ³

No obstant això, aquesta evolució a la baixa en el nombre de protestes sembla que té a veure més amb el menor grau de competència que es registra en els comicis provincials entre 1919 i 1923 —en quatre de les deus conteses electorals va acabar presentant-s'hi tan sols una candidatura o ni tan sols es van celebrar els comicis per aplicar-se l'article 29, mentre que entre 1913 i 1917 aquesta circumstància només es va donar en un dels vuit combats plantejats— que no en un hipotètic procés de neteja dels processos electorals, que no s'observa en els altres dos tipus d'eleccions. Per últim, en el cas de les eleccions a Corts no resulta factible extraure cap percentatge per tal d'establir comparacions amb els comicis municipals i provincials, ja que també en aquest cas moltes de les reclamacions efectuades es refereixen a districtes electorals en conjunt. Amb tot, les dades recollides sí que permeten realitzar almenys dues afirmacions. En primer lloc, que també aquest tipus de comicis superava en grau de manipulació a l'enregistrat en les eleccions provincials. En totes les convocatòries del període fenòmens com la compra de vots, el frau del procés electoral i les coaccions ocuparen un paper protagonista. ⁴

---

2 Vegeu la Llei Electoral de 1907, publicada a *Gaceta de Madrid*, 10/08/1907, art. 50 i ss.

3 Aquestos valors han sigut extrets de l'examen de les reclamacions electorals elevades a la consideració de la Junta Provincial de Cens Electoral, les resolucions de la qual eren publicades detalladament a la premsa local.

4 En la de 1914 van transcendir els casos de la de l'Alcora (districte de Lluçena), la Llosa, Xilxes, la Vall d'Uixó (districte de Nules), Alcalà de Xivert, Morella, Sorita, Cincorres, Forcall, Palanques i Castell de Cabres (districte de Morella), a més del districte de Morella en conjunt. A més, en el cas d'aquest districte les queixes es reproduïren mesos després, quan les eleccions, per mandat del Tribunal Suprem, tornaren a repetir-se. En la de 1916, a pesar de només celebrar-se eleccions als districtes de Segorbe i Nules, la lluita fou especialment aferrissada en aquesta darrera demarcació, especialment a Burriana i Nules. En la de 1918 les reclamacions foren generalitzades al districte de Nules —particularitzades en el cas de Nules i de la Vilavella— i també al de Morella. En 1919 en els cinc districtes on va haver cita amb les urnes les reclamacions foren nombroses i en 1920 també en tots els districtes —excepte al de Castelló i al de Segorbe, on es va aplicar l'article 29— s'enregistraren protestes diverses. Igualment, en 1923 la manipulació va estar àmpliament estesa pels quatre districtes on va haver combat electoral —Segorbe, Morella, Albocàsser i especialment Nules—.

D'altra banda, també es pot afirmar que no es detecta cap tipus de dinàmica evolutiva quant al grau de tergiversació de les eleccions generals durant el referit període. No es pot establir cap tipus de tendència, ni a l'alça ni a la baixa. En termes generals, els nivells de manipulació es mantingueren elevats i constants al llarg del darrer decenni de règim monàrquic parlamentari. Les oscil·lacions que es produeixen de nou es troben relacionades amb la competència, que sorgeix, ací també, com un factor explicatiu clau. Només en aquelles ocasions en què el triomf d'un candidat donat es tenia per descomptat —Navarro Reverter al districte de Segorbe, el candidat republicà al districte de Castelló...— les protestes i reclamacions electorals esdevenien esporàdiques. En els districtes on el grau de competència fou en general elevat —Morella, Lluçena, Vinaròs i sobretot Nules— els mecanismes de manipulació formaren part de la quotidianitat de les lluites electorals.

Així mateix, un altre factor que tradicionalment ha sigut pres en consideració per explicar el grau de manipulació electoral enregistrat en uns comicis determinats fa referència a la major o menor predisposició a fomentar la netedat del procés electoral que van mostrar els successius governs. Si la convocatòria de 1918, efectuada pel primer govern de concentració, fou dirigida per un ministre de la governació independent i amb la ferma voluntat de no intervenir en el procés electoral, per contra la de 1919 —a càrrec d'un gabinet maurista necessitat peremptòriament de dotar-se d'una majoria parlamentària que li permetera seguir a l'Executiu— o la de 1923, dirigida pels liberals després de restar un llarg període apartats del poder, es caracteritzaren pels pocs complexos amb què els respectius governs empraren els múltiples ressorts disponibles per tal d'obtenir-hi els resultats desitjats (Gil, 1994: 21) (Marín, 1990: 207-214).

Ara bé, va tenir una incidència directa la intensitat en l'ús dels ressorts governamentals en els nivells de tergiversació electoral en el cas de les eleccions generals als districtes castellonencs? La revisió de les referides convocatòries —1918, 1919 i 1923— posen en evidència que no fou un aspecte decisiu. En 1918, a pesar de l'actitud passiva del govern, les protestes i reclamacions foren nombroses tant al districte de Morella com al de Nules —on van lluitar ni més ni menys que cinc candidats—. No així al de Segorbe i al de Castelló, on la victòria semblava clara des del primer moment per a Navarro Reverter i el republicà Emilio Santa Cruz respectivament. Per altra banda, respecte als comicis de 1919 tot fa pensar que els nombrosos casos de violentament del marc legislatiu electoral tingueren més a veure amb la forta contesa establerta entre les files del conservadorisme ciervista —decidides a reconquerir l'hegemonia provincial de l'antic conservadorisme *coasier*— i les del liberalisme cantista, que no amb les pressions provinents del govern Maura, predisposat a pactar el repartiment dels districtes castellonencs amb els liberals. Certament l'acció governamental sí que es va fer notar de manera intensa a la convocatòria de 1923, tot i que també la necessitat de les forces liberals i conservadores datistes d'acabar amb l'hegemonia bastida per Jaime Chicharro al districte de Nules degué impulsar l'ús de mecanismes manipuladors.

Tot plegat, es pot afirmar que l'actitud dels executius no fou decisiva perquè unes eleccions a Corts foren més o menys netes. Cal tenir en compte que hi havia moltes formes de coacció,

corrupció i frau electoral que no requerien la participació dels representants governamentals. Per contra, el grau de duresa de la disputa entre els diversos candidats, esdevenia el factor principal.

Arribats a aquest punt, una pregunta queda pendent d'abordar: per què sembla —tal i com s'ha posat en relleu al llarg dels paràgrafs precedents i com es dóna en altres indrets, com ara l'orient biscaí (Delgado, 2008: 200)— que les eleccions provincials registren un grau de manipulació inferior en comparació a les cites electorals municipals i generals? No és possible respondre a aquesta qüestió amb contundència, però sí que sembla que hi ha alguns elements que poden aportar llum sobre la mateixa.

D'una banda, cal tenir en compte que les eleccions municipals decidien sobre el control de l'administració més propera als integrants d'una determinada comunitat, la municipal. En eixe sentit, els resultats d'algunes investigacions centrades en espais rurals han revelat com els electors mostraven un comportament diferent si es tractava de comicis municipals o de comicis d'un àmbit superior. En el primer cas l'electorat acusava un major nivell de mobilització i d'interès pel procés electoral (Cruz, 2003: 36-38). I és que els poders locals tenien en les seues mans la gestió d'elements crucials com ara l'administració dels factors de producció —terra, adobs, aigua per al reg, mà d'obra...— i dels recursos excedents, la cerca de nous recursos, la protecció de l'ecosistema mitjançant normes que evitaren la seua sobreexplotació, la regulació dels usos dels espais agrícoles, el control del mercat de treball, la gestió dels conflictes a través de l'administració de justícia i de les forces d'ordre públic, la protecció i instrucció dels veïns —sanitat, beneficència, instrucció...— el repartiment i recaptació de les càrregues fiscals, etc. El fet que importants competències es trobaren en mans dels poders locals provocava també que els diversos grups polítics no dubtaren a fer ús de tots els mecanismes necessaris —el frau, les coaccions, els suborns— per tal de canalitzar la mobilització electoral al seu favor i obtenir i mantenir el control de l'administració municipal (González, 2000: 77-78). Per la mateixa raó, acabats els escrutinis, si aquests no havien sigut favorables no es dubtava tampoc a tractar de revertir els resultats mitjançant la interposició de totes les reclamacions i els recursos que la legislació contemplava.

No és que el segon nivell polític-administratiu del règim —el conformat per les diputacions provincials— no tinguera importants facultats i funcions al seu càrrec, algunes tan transcendents per a la vida municipal com el repartiment i recaptació del contingent provincial —l'import que cada localitat havia d'aportar per al manteniment de la Diputació—, l'examen i control de la gestió dels ajuntaments o la resolució de les reclamacions electorals sorgides dels comicis municipals (Martí, 1991). Amb tot, aquestos comicis implicaven sobretot al quart esglau de la piràmide clientelar, el conformat pels cacics comarcals i els caps clientelars de les poblacions més grans. Així, les eleccions provincials no afectaven tan directament a aspectes crucials per al conjunt d'una determinada comunitat local, de manera que els diversos caps polítics-clientelars locals en lliça —cinqué nivell de la piràmide— probablement les percebien com quelcom un tant alié i allunyat, sentien una necessitat menys preemptòria

de recórrer a procediments irregulars i d'interposar reclamacions i protestes contra la seua aplicació. És cert però que de manera indirecta els resultats de les eleccions provincials podien acabar sent decisius a l'hora d'assolir el poder polític municipal en un determinat poble, ja que insistim en el fet que d'ells depenia la configuració de la majoria al si de la Comissió Provincial, l'organisme que tenia la potestat de resoldre, en segona instància —després de la Junta Municipal del Cens Electoral— les reclamacions electorals interposades per presumptes irregularitats en els comicis municipals.

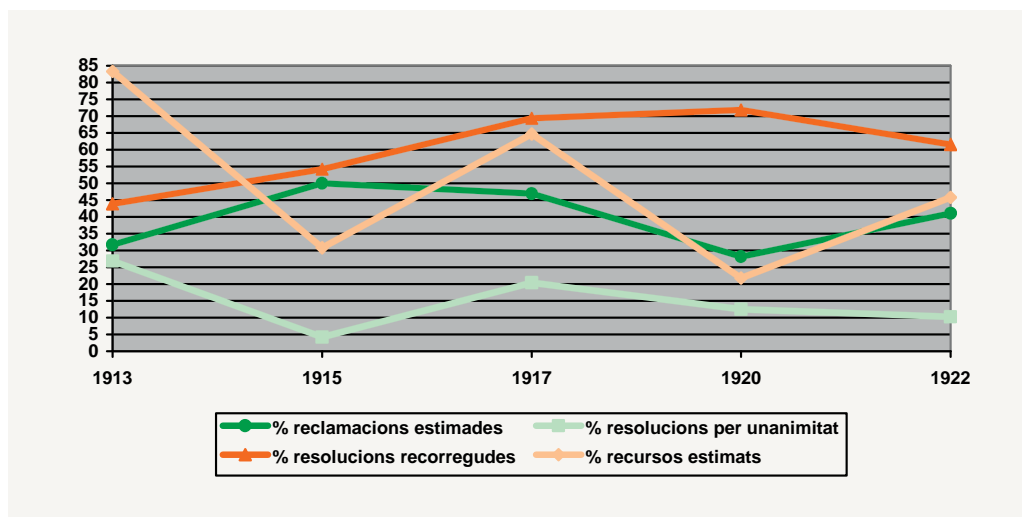
Respecte al fet que les protestes i reclamacions electorals també siguen menys nombroses en les eleccions provincials que en les generals, en aquest cas un factor que pot resultar de pes fa referència a la condició plurinominal dels districtes en les primeres, front als districtes uninominals en què s'articulaven els comicis a Corts. Al tractar-se de districtes plurinominals, l'ús de mecanismes manipuladors i la presentació de reclamacions es podien veure desincentivats, ja que normalment la candidatura perdedora es feia també amb alguna acta de diputat (Delgado, 2008: 200). A més, el fet de no obtenir la majoria d'actes en un determinat districte no provocava necessàriament el control de la corporació provincial, ja que aquest depenia del total de diputats de cada formació política amb què es constituïa la nova Diputació i de les aliances que s'establiren entre elles.

Per contra, en les eleccions a Corts tots els districtes eren uninominals. Només hi havia doncs dos resultats possibles, l'obtenció o no de l'acta de diputat, per la qual cosa la pugna entre els diversos candidats solia tenir un caràcter força més aferrissat, fet que es traduïa en un major ús de mecanismes irregulars. Així mateix, tot i que ja s'ha assenyalat que no era un element decisiu a l'hora que els comicis resultaren més o menys nets, és necessari prendre en consideració també el fet que era en les convocatòries a Corts quan els ressorts governamentals —destitució d'alcaldes i regidors i nomenaments de càrrecs interins per substituir-los, enviament de delegats governatius, etc.— s'activaven amb major intensitat. Resulta lògic, ja que d'ells depenia en gran mesura que el partit governant obtinguera una majoria parlamentària el més àmplia possible.

LA RESOLUCIÓ DE LES RECLAMACIONS FORMALS I EL SEU GRAU DE POLITITZACIÓ

Passem a centrar-nos ara en aquelles protestes i reclamacions que van arribar a ser tramitades formalment i en les resolucions d'aqueixes per part dels òrgans decisoris pertinents. Es tracta d'una faceta primordial en tot sistema electoral per garantir la netedat dels procediments seguits i la veracitat dels resultats obtinguts a les urnes, en tant que permet depurar i corregir els errors i les manipulacions que s'hagen pogut produir durant la campanya i els preparatius electorals, les votacions i els escrutinis. Així, la menor o major capacitat de revisió i depuració de les incidències electorals per part dels mecanismes habilitats a l'efecte constitueix un element també de suma rellevància per tal de determinar el grau de manipulació dels comicis en un període històric donat.

De nou fixarem l'atenció primerament en les eleccions municipals. La primera oportunitat per interposar reclamacions es donava durant l'acte d'escrutini general celebrat per cada Junta Municipal del Cens Electoral. Aquest organisme, format principalment per representants de l'Estat i de les associacions i elits econòmiques locals, almenys teòricament tenia uns components en la seua majoria allunyats de l'àmbit d'actuació de la política, tot i que no degué ser infreqüent que molts dels seus membres estigueren més o menys vinculats a alguna força política o xarxa clientelar. En qualsevol cas, en relació amb la revisió de les reclamacions electorals que, durant l'acte d'escrutini general, eren elevades a la Junta Municipal del Cens Electoral, les atribucions d'aquesta eren limitades. No podia anular cap acta de votació emesa per la mesa electoral corresponent ni cap vot. Sols estava habilitada per a deixar constància escrita de les reclamacions i protestes que s'efectuaven al llarg d'aquell acte i, com a molt, per a no computar els sufragis enregistrats en cas d'existir actes de votacions dobles i contradictòries o quan el nombre de vots anotat en l'acta de votació d'una determinada secció fora superior al del seu cens d'electors. En eixos casos, si el nombre de sufragis exclosos del còmput era determinant per inclinar el resultat final a favor d'un o altre candidat, la Junta s'havia d'abstenir de proclamar regidor a cap d'ells.⁵

Figura 1. Reclamacions elevades a la Comissió Provincial i recursos de reposició en matèria electoral en comicis municipals. Elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial de la Provincia* i la premsa local, 1913-1923.

⁵ La Junta Municipal del Cens Electoral estava presidida per un vocal de la Junta Local de Reformes Socials. En el cas que en un determinat municipi aquesta entitat no estiguera constituïda, el president seria el jutge municipal, el de major edat si hi havia més d'un. Com a vocals havien de figurar: el regidor més votat, exclosos l'alcalde i els tinents; un cap o oficial retirat de l'Exèrcit o de l'Armada o en el seu defecte un funcionari de l'administració central o provincial jubilat o, si tampoc es donava el cas, un exjutge municipal; dos dels majors contribuents per immobles, conreus o ramaderia que tingueren vot de compromissaris per a les eleccions de senadors, designats per sorteig; els presidents o síndics de dos gremis industrials del municipi o, si no hi haguera societats d'aquest tipus, dos dels primers contribuents per contribució industrial, impost d'utilitats o de mines que tinguen vot de compromissaris per a les eleccions a senadors, també escollits per sorteig. D'entre tots aquestos vocals, ocupaven el càrrec de vicepresidents el regidor de l'Ajuntament i un altre escollit per la pròpia Junta Municipal del Cens Electoral. Com a secretari, sense veu ni vot, havia d'exercir el secretari del Jutjat Municipal (Llei Electoral de 1907, *Gaceta de Madrid*, 10/08/1907, art. 11). Les facultats de les Juntes Municipals de Cens Electoral en matèria de reclamacions es trobaven estipulades a l'art. 51 de la Llei Electoral de 1907 (*Gaceta de Madrid*, 10/08/1907).

Una segona instància d'interposició de reclamacions era la Comissió Provincial de la Diputació. Si la resolució d'aquesta era estimatòria, l'elecció quedava anul·lada i calia tornar a celebrar comicis amb caràcter extraordinari en eixa localitat. Però abans d'arribar a eixe pas, cabia la possibilitat de recórrer en alçada la decisió de la Comissió Provincial —tant si havia sigut estimatòria com desestimària— davant el Ministeri de Governació, que aleshores emetia una altra resolució, aquesta ja ferma i definitiva.

Un primer indicador que pot resultar interessant examinar és el del percentatge de reclamacions electorals que la Comissió Provincial estimava, respecte del total que rebia. Com es pot apreciar a la Figura 1, els valors recollits no sobrepassen en cap elecció el 50 %, però tampoc baixen per davall del 28 %, tot descrivint una trajectòria oscil·lant que no permet establir cap tipus de tendència cronològica. Sí que sembla plausible afirmar que es tracta de percentatges considerables, suficients perquè aquells que estigueren sospesant la possibilitat de formalitzar una reclamació davant la Comissió Provincial s'hi animaren a fer-ho, tant si es tractava de denunciar irregularitats que realment havien ocorregut, com si es pretenia interposar denúncies falses per provar d'anul·lar els resultats electorals que s'hi havien donat. Cal tenir en compte que amb l'anul·lació dels comicis, i fins a la celebració d'una nova cita amb les urnes, sovint continuaven ocupant el consistori aquells regidors que ho havien fet abans de les eleccions anul·lades, que aconseguien així perpetuar-se en el càrrec durant almenys alguns mesos més.

Per altra banda, els baixos percentatges de resolucions preses per unanimitat reflectits al gràfic, que no superen el 30 % i que es situen majoritàriament per davall del 20 %, posen de manifest que en cap cas la Comissió va arribar a fixar uns criteris sòlids per jutjar les reclamacions electorals i inviten a pensar que foren els condicionants polítics els decisius a l'hora de votar a favor o en contra de les mateixes. Cal recordar que la Comissió Provincial estava formada per cinc diputats provincials —un per cadascun dels districtes en què es dividia el territori castellanenc en els comicis provincials— i hegemnitzada pel grup o coalició que havia aconseguit fer-se amb la majoria a la Diputació. Ateses les seues extenses i rellevants atribucions, sobretot en el camp de l'administració local —aprovar o reformar les ordenances municipals, aplicar o condonar les contribucions estatals, aprovar els comptes dels consistoris, resoldre recursos d'alçada interposats contra acords dels ajuntaments... a banda de les seues facultats en les cites electorals municipals— el control de la Comissió Provincial esdevenia un dels principals objectes de desig dels partits polítics a escala provincial i els seues components eren principalment els cacics comarcals més influents en cada moment (Martí, 1991). Es tractava, doncs, d'una peça clau en l'engranatge de la política clientelar.

La revisió de les resolucions de les reclamacions electorals ve a confirmar que el criteri seguit pels membres de la Comissió Provincial a l'hora de posicionar-se va ser essencialment el polític. La major part de les reclamacions eren resoltes mitjançant votació, en la qual els diputats del partit o coalició que disposava de la majoria es decantaven per una de les opcions —estimar la reclamació i per tant anul·lar els comicis, o desestimar-la— mentre que els de

la formació o aliança minoritària es decantaven per l'opció contrària. Només els diputats republicans que van formar part de la Comissió Provincial en alguna etapa es mantingueren, en termes generals, apartats d'aquest criteri, alineant-se en ocasions amb la postura dels diputats que representaven a la força hegemònica i en altres amb el posicionament del grup minoritari.

Les cròniques i testimonis de l'època corroboren aquest escenari. A títol d'exemple, en març de 1920 els medis conservadors ciervistes es queixaven de les resolucions de les reclamacions electorals que estava emetent una Comissió Provincial dominada pels liberals, amb «[...] un espíritu partidista tan exagerado, que dudamos tenga precedentes». Tanmateix, aquest tipus d'acusacions no eren inhabituals en la premsa de l'època cada vegada que començaven a fer-se públiques les resolucions de la Comissió. De fet, com es pot apreciar a la Figura 1, en la convocatòria de 1920 les resolucions no sembla que presentaren un grau de politització per sobre dels nivells normals, no foren les que registraren menors quotes d'unanimitat durant el període estudiat. Allò que en aquest cas resulta més excepcional, i alhora significatiu, és el sentit de la resposta donada pels liberals a les crítiques vessades pels ciervistes. La mateixa va venir de la mà d'un dels membres de la majoria liberal a la Comissió, José Castelló Tárrega:

Cruelmente sacrificada nuestra conciencia a la reclamación imperiosa de la disciplina política [...] Y lo peor no es el sacrificio que toca hacer a los diputados, casi siempre repugnando el voto que emiten. Lo peor aquí es la exigencia de la política [...] ¿Es que no va a ser posible acabar? ¿No vale la pena el interés de los pueblos? ¿Eternamente ha de suceder lo mismo? ¡Oh, que gran desgracia para la política! ¡Qué bochorno más grande para todos los políticos! [...] Se hace preciso en interés de los pueblos, en beneficio de los mismos partidos y en honor de todos los políticos que esto termine.⁶

Aquest reconeixia explícitament en el text que havien sigut els interessos polítics els que havien determinat el sentit de les resolucions de les reclamacions electorals, tot i que presentava aquesta circumstància com la tònica general que es venia repetint elecció rere elecció. Les altres dues magnituds que apareixen a la Figura 1 fan referència a la darrera instància a què es podia apel·lar en matèria de reclamacions electorals a escala municipal, el Ministeri de Governació. Només en 1913 el percentatge de resolucions de la Comissió Provincial que van ser recorregudes en alçada al Ministeri es troben per davall del 50 %, mentre que en 1917 i 1920 els valors es situen al voltant del 70 %. Igual que en el cas de les reclamacions elevades a la Comissió Provincial, també en aquest cas cal relacionar aquests percentatges relativament elevats amb el fet que bona part d'aquests recursos acabaven sent estimats

---

⁶ Les acusacions ciervistes a *La Provincia Nueva*, 18/03/1920. La resposta de Castelló Tárrega a *Heraldo de Castellón*, 22/03/1920. Altres acusacions i queixes similars poden ser consultades a *Heraldo de Castellón*, 31/12/1917, *El Clamor*, 20/03/1920, *Libertad*, 07/03/1922, *Levante*, 11/03/1922 i *Heraldo de Castellón*, 16/03/1922. En 1915 algunes informacions aparegudes a la premsa conservadora parlaven de lluites internes entre determinats notables liberals per imposar els seus desitjos a la Comissió Provincial a l'hora de resoldre les reclamacions electorals (*La Provincia*, 22 i 23/12/1915).

per les autoritats corresponents. Tot i que en aquest cas les oscil·lacions són molt marcades, el fet és que sols en 1920 els recursos estimats no superen el 25 %, mentre que en tres de les cinc convocatòries es situen per damunt del 45 %. És a dir, que fou habitual que bastants dels acords que la Comissió Provincial prenia per resoldre les reclamacions electorals que li arribaven foren posteriorment desautoritzats pel Ministeri de Governació.

En qualsevol cas, tot fa pensar que aquesta tercera instància, a l'hora de resoldre els recursos que se li feien arribar, va seguir fonamentalment també criteris partidistes. No altra cosa cap imaginar d'un òrgan, el Ministeri de la Governació, que en les eleccions a Corts assumia sense complexos el paper principal a l'hora de posar en marxa i coordinar el ventall de mecanismes irregulars que s'empraven perquè el partit convocant dels comicis, un any sí i l'altre també, obtinguera un còmode triomf a les urnes.

Tot plegat, es pot afirmar que, en l'esfera municipal, les resolucions de les reclamacions que es formalitzaven en matèria electoral es trobaven principalment en mans d'òrgans dirigits per polítics —la Comissió Provincial i el Ministeri de Governació— claus en la reproducció dels mecanismes caciquistes i clientelars que constituïen l'eix sobre el qual s'assentava l'edifici polític restauracionista. Cal relacionar aquesta circumstància amb el considerable nombre de reclamacions que es produïen en cada convocatòria electoral? Resulta factible ja que els reclamants —estigueren més o menys fonamentades les seues reclamacions— sempre podien tenir esperances que els vaivens polítics, en el moment oportú, atorgaren als seus caps clientelars el control de la Comissió Provincial, o bé, si no s'havia donat aquesta situació, que el posterior recurs caiguera en mans d'un govern afí. Però vegem ara com es gestionaven les reclamacions electorals en els altres tipus d'eleccions.

Pel que fa a les eleccions provincials, una primera via d'interposició de reclamacions era l'acte d'escrutini general celebrat per la Junta Provincial del Cens Electoral. En relació amb aquest àmbit de les protestes electorals formals, el paper d'aquesta junta era semblant al que complien les Junes Municipals del Cens Electoral en els comicis municipals. És a dir, es limitava a consignar les reclamacions interposades durant l'acte d'escrutini general i no tenia capacitat d'anular actes de votacions ni sufragis. Només en cas d'existència d'actes dobles i contradictòries o d'enregistrar-se més vots que electors podia excloure del còmput els sufragis d'una determinada secció. Si a més el total de vots exclosos del còmput podia fer variar el resultat de l'elecció a favor d'un candidat o d'un altre, la Junta s'havia d'abstenir de proclamar diputat a cap d'ells. Quant a la seua composició, igual que en el cas de les Junes Municipals, la mateixa també reflectia la voluntat del legislador —almenys teòrica— de mantenir-les allunyades del control dels polítics, tot atorgant una presència predominant a representants de l'administració de justícia, de les elits econòmiques locals, de les principals institucions educatives, de la xarxa associativa local i de determinats sectors professionals vinculats al dret.⁷

---

7 Les atribucions de la Junta Provincial del Cens Electoral en matèria de reclamacions electorals a la Llei Electoral de 1907, art. 51. Les Junes Provincials del Cens Electoral estaven presidides pel president de l'Audiència Territorial o Provincial i tenien com a

Si durant l'acte d'escrutini general celebrat per la Junta Provincial del Cens Electoral s'havien interposat reclamacions, aquestes passaven a ser examinades per la pròpia Diputació Provincial, una vegada aquesta s'havia constituït d'acord amb els resultats electorals enregistrats. La Diputació, si estimava les reclamacions vessades sobre l'acta d'un determinat diputat, tenia la facultat d'anular-la. Aleshores s'havia de procedir a celebrar uns nous comicis per cobrir la vacant produïda per l'acta anul·lada.⁸

En última instància, cabia també la possibilitat d'intentar revertir les resolucions de la Diputació en matèria electoral, mitjançant la interposició d'un recurs contenciós a l'audiència corresponent, provincial o territorial.⁹

Al llarg de tot el període estudiat, només en una ocasió la Diputació va declarar la invalidesa d'una acta de diputat. A les eleccions provincials de 1915 pel districte de la capital assoliren l'acta de diputat els dos candidats republicans que es presentaven, el conservador Tiburcio Martín i el carlista *pur* Manuel Bellido Alba. Tanmateix, durant l'acte d'escrutini general celebrat per la Junta Provincial del Cens Electoral els apoderats del cap del carlisme *paquista*, Francisco Giner, van interposar reclamació contra la validesa de l'acta de votació relativa a una de les seccions del municipi d'Almassora, per considerar que havia sigut falsejada a favor de Bellido, donant-se el cas que la quantitat de sufragis atribuïts en ella a favor d'aquest candidat resultava determinant perquè l'acta caiguera finalment en mans d'ell o de Giner.¹⁰ Seguint el curs estipulat la reclamació va arribar a la Diputació, constituïda amb majoria formada pels liberals —en aquells moments aliats de Giner— més dos diputats conservadors trànsfuges. La corresponent votació va donar com a resultat l'anul·lació de l'acta de Bellido, fet que no per esperat va deixar de generar un clima d'alta tensió entre els partidaris d'un i de l'altre polític, que s'havien concentrat en el palau provincial i les seues immediacions. En la mateixa votació també es va proclamar Giner com a diputat provincial en el seu lloc. Aquesta darrera decisió va causar també controvèrsia, ja que, com s'ha assenyalat més amunt, a la Llei Provincial de 1882 s'establia que la Diputació tenia la facultat d'anul·lar l'acta però no de designar com a diputat a un altre candidat diferent del proclamat inicialment per la Junta Provincial del Cens Electoral. Segons la referida norma, allò que procedia tramitar després de l'anul·lació era la convocatòria d'eleccions parcials per a cobrir la vacant que s'havia produït. En contraposició a aquest argument el diputat liberal Cristóbal Aicart va apel·lar a la llei que especificava que dels recursos contra els acords de la diputació en matèria

---

vocals al rector de la Universitat —o si no hi havia, al director de l'Institut General i Tècnic—, el degà del Col·legi d'Advocats i el del Col·legi de Notaris, un membre de la Junta Provincial de Reformes Socials, el cap Provincial d'Estadística i els presidents de les societats econòmiques, culturals, obreres i patronals domiciliades a la capital provincial, amb prioritat per a les més antigues (*Gaceta de Madrid*, 10/08/1907).

⁸ El procediment per examinar i valorar les reclamacions electorals per part de la Diputació es trobava fixat a la Llei Provincial de 1882, art. 45 a 54 (*Gaceta de Madrid*, 01/09/1882).

⁹ Llei Provincial de 1882, art. 53 (*Gaceta de Madrid*, 01/09/1882). Posteriorment una llei sancionada en 1911 va establir que havia de ser la Sala Civil de l'Audiència Territorial respectiva la que s'ocupava de tramitar i resoldre aquests recursos (*Gaceta de Madrid*, 21/06/1911).

¹⁰ La *Provincia Nueva* i *Heraldo de Castellón*, 18/03/1915.

electoral s'havia d'ocupar la Sala Civil de la Audiencia Territorial respectiva. Segons el seu criteri aquesta disposició reconeixia la possibilitat que, cas d'anul·lar un acta, la corporació provincial proclamara diputat a aquell candidat que, una vegada efectuada la depuració del escrutini, haguera obtingut un major nombre de vots considerats legals.¹¹ Finalment l'anul·lació de l'acta de Bellido i la proclamació de Giner foren recorregudes a l'Audiència Territorial, que va resoldre en sentit desestimatori.

Tot plegat, d'aquest repàs a les vies per efectuar reclamacions en les eleccions provincials i a la seua aplicació en el cas de Castelló, es pot concloure que el control i fiscalització d'aquest tipus de comicis presentava també un elevat grau de politització. Si bé era un òrgan jurídic, l'Audiència Territorial, qui tenia la darrera paraula a l'hora de resoldre els litigis electorals, pel que s'ha observat en l'exemple castellanenc molt poques vegades s'arribava a aquesta fase. De fet, només en les convocatòries de 1913 i de 1915 es va donar el primer pas, és a dir, el de formalitzar les reclamacions durant l'acte d'escrutini general celebrat per la Junta Provincial del Cens Electoral. I de la vintena de reclamacions que entre ambdós anys arribaren a la Diputació, aquesta sols en va estimar una, la que va acabar amb l'anul·lació de l'acta de diputat de Bellido i la proclamació de Giner.

Aquesta situació resulta lògica, si pensem que aquestes reclamacions eren interposades per faccions i partits polítics que havien perdut les eleccions i que l'òrgan que tenia la facultat de resoldre-les, la pròpia Diputació, estava controlat per la facció que acabava de guanyar-les. No és per casualitat que en l'única ocasió que la reclamació fou interposada per un grup que va acabar, de manera inesperada, formant part de la majoria a la corporació provincial —els *paquistes*, gràcies a la seua aliança amb els liberals i a la traïció de dos diputats conservadors— la resolució corresponent va ser estimatòria.

En últim terme queda pendent l'examen de la tramitació administrativa de les reclamacions en el cas de les eleccions a Corts. Igual que en les provincials, més enllà de les protestes que els interventors ja podien fer constar durant les operacions efectuades per les meses electorals, l'acte d'escrutini general practicat per la Junta Provincial del Cens Electoral constituïa la primera oportunitat perquè els candidats o els seus representants feren oficials les seues reclamacions. Tanmateix, les atribucions d'aquest organisme a l'hora d'atendre les reclamacions electorals eren limitades, exactament les mateixes que en el cas dels comicis provincials.

Seguint amb el procediment fixat legalment, si en l'acta d'escrutini emesa per la Junta Provincial del Cens Electoral s'havien consignat reclamacions electorals o si s'havia donat algun dels dos supòsits esmentats anteriorment —l'existència de diverses actes contradictòries o l'enregistrament de més vots que electors tenia una determinada secció— tant prompte com

---

11 Llei Provincial de 1882, art. 52 (*Gaceta de Madrid*, 01/09/1882). L'anul·lació de l'acta de Bellido i el nomenament de Giner a Actes de la Diputació Provincial, *Heraldo de Castellón*, *La Provincia Nueva* i *El Clamor*, 08/05/1915. La disposició legislativa esgrimida per Aicart a la *Gaceta de Madrid*, 21/06/1911. De la seua lectura no es dedueix però l'atribució a les diputacions, defensada per Aicart, de la facultat de proclamar diputats a candidats inicialment derrotats a les urnes.

la documentació electoral era rebuda per la Junta Central del Cens Electoral —amb seu a Madrid— aquesta tenia l'obligació de remetre-la d'immediat al Tribunal Suprem. De tota manera, encara que en les actes d'escrutini emeses per la Junta Provincial del Cens Electoral no s'haguera fet constar cap reclamació, els candidats derrotats tenien la possibilitat de demanar al president del Tribunal Suprem la revisió de l'expedient electoral per a aportar proves i testimonis amb les quals acreditar la nul·litat o il·legalitat de l'elecció. A continuació aquest òrgan jurídic estudiava el cas i emetia un dictamen sobre la validesa o invalidesa de l'elecció, dirigit al Congrés dels Diputats, l'òrgan que tenia la facultat de resoldre definitivament el litigi.¹²

Què es pot dir sobre l'aplicació pràctica d'aquesta regulació de les reclamacions electorals? De quina manera es va fer ús d'elles en les eleccions a Corts celebrades a les comarques de Castelló? Les dades recopilades a aquest efecte posen en evidència que la interposició de reclamacions electorals en els districtes castellonencs fou relativament intensa. En totes les convocatòries del període almenys el 50 % dels districtes foren protestats, excepte en l'ordinària de 1918, en la qual sols es va arribar al 25 %. Per contra, a l'any següent aquest valor va assolir el 100 %, valor que també fou destacat en els comicis de 1914 (83,33 %) i de 1923 (80 %).¹³

No obstant això, només en tres oportunitats la Junta Provincial del Cens Electoral, arran de la interposició d'una reclamació electoral durant l'acte d'escrutini general, va excloure una o més seccions del còmput de sufragis d'un determinat districte: en 1916, quan va decidir excloure del recompte una de les seccions de la Vall d'Uixó, en entendre que el sobre i la documentació electoral que hi contenia presentaven irregularitats de relleu; en 1919 en les seccions de Càlig, en estimar-se que hi havia evidències suficients que els comicis allí no s'havien arribat a celebrar i per tant les actes formalitzades havien de ser forçosament falses; i en 1923 en els comicis verificats a Eslida, en considerar-se que la documentació no havia arribat a la Junta Provincial del Cens Electoral pel conducte estipulat a la Llei Electoral. Així mateix, pel que fa al Tribunal Suprem i al Congrés dels Diputats, només estimaren una de les reclamacions electorals referides als districtes castellonencs. Es tracta de les eleccions celebrades al districte de Morella en 1914 que, en virtut del dictamen emés pel Tribunal Suprem, ratificat posteriorment pel Congrés, foren anul·lades i repetides. A aquesta nova cita a les urnes es van presentar els mateixos dos contrincants que havien protagonitzat la convocatòria ordinària —el conservador Azcárraga i el liberal Esteban— i en aquesta ocasió el vencedor, ja definitiu, va ser aquest últim, precisament el que mesos abans havia resultat derrotat i havia impugnat les eleccions celebrades en aquell districte.

Val a dir que aquesta escassa fortuna de les reclamacions electorals en el seu pas pel Tribunal Suprem i el Congrés dels Diputats constituïa una tònica general comuna al conjunt del

---

12 Llei Electoral de 1907, art. 53 (*Gaceta de Madrid*, 10/08/1907).

13 A l'hora d'obtenir aquestos percentatges s'han obviat aquells districtes en els quals no havia hagut lluita, en aplicar-se l'article 29 de la Llei Electoral.

panorama electoral de l'estat restauracionista. Fou precisament 1914 un dels anys amb major percentatge de reclamacions estimades pel Tribunal Suprem, amb un 16,67 %, percentatge que va ser de l'11 % en 1916, del 8,82 % en 1918, del 5,88 % en 1919 i del 9,85 % en 1920.¹⁴ Tot plegat, la proporció del total d'actes reclamades que van finalitzar en poder de candidats que inicialment havien perdut les eleccions és ben reduïda (14,29 %). Caldria preguntar-se doncs per què a pesar d'aquest valor tan modest els percentatges d'interposició de reclamacions foren elevats. Probablement interactuaren diversos factors per tal que es donara aquesta situació: el fet que en el cas de les eleccions generals els districtes castellanencs eren tots ells uninominals, és a dir, sols hi havia una acta de diputat en disputa —i no quatre com en els comicis provincials— circumstància que òbviament forçava els candidats a esgotar totes les vies possibles per tal de fer-se amb la preuada acta; la capacitat d'influència i el prestigi social que suposava aconseguir la representació parlamentària d'un determinat districte, superiors als que es podien obtenir mitjançant l'assoliment de l'acta de diputat provincial;¹⁵ i fins i tot, almenys durant els primers anys del període, les esperances en un mecanisme de resolució de les reclamacions electorals que, amb la instauració de la intervenció del Tribunal Suprem i la pèrdua de presència de polítics en les Juntes Provincials del Cens Electoral prescrites per la Llei Electoral de 1907, semblava que podia assolir un major grau d'equanimitat i despolitització.

El ben cert, però, és que les ombres del partidisme i de les influències polítiques també planejaren sobre els òrgans encarregats de fiscalitzar les eleccions a Corts, sobretot en aquelles conteses que per raons diverses resultaren especialment aferrissades i que enregistraren resultats ajustats, circumstàncies que solien anar associades a uns nivells de manipulació electoral especialment elevats.

Pel que fa a les Juntes Provincials del Cens Electoral, cal tenir present que la seua composició exempta de representants d'institucions polítiques no les eximia de comptar amb individus que venien desenvolupant un paper més o menys rellevant en l'escena política. Per exemple, en el cas de Castelló, a la constituïda per al bienni 1914-1915 entre els seus setze membres hi figuraven el socialista José Martínez Giménez —en representació de la Junta de Reformes Socials—, els mauristes José Simón —com a president de la Cambra de Comerç— i Salvador Guinot —com a president del Sindicat de Regs—, i els republicans José Varella Comín —com a president del Cercle Mercantil—, Bautista Bastán Arnau —com a president de la Societat de Mariners—, Jaime Torrella Monreal —president de la societat d'obrers de vila *La Castellonense*—, i el mateix Fernando Gasset —com a degà del Col·legi d'Advocats—. És a dir, almenys set dels seus integrants desenvolupaven o havien desenvolupat una faceta pública en el camp de la política i tenien una clara adscripció partidista. Quant a les sensibilitats

---

¹⁴ Vegeu el *Anuario Estadístico de España* que elaborava l'Institut Geogràfic i Estadístic corresponent als exercicis 1915, 1918 i 1920.

¹⁵ Cal tenir en compte que en la Diputació cada districte tenia no un sinó diversos diputats representants, mentre que al Congrés dels Diputats la representació era uninominal. Així doncs, aquest únic diputat assumia la representació dels interessos del seu districte en aquell gran centre distribuïdor de recursos i de favors que era la Cort, amb el consegüent increment d'influència política i clientela que això suposava. A això cal afegir l'elevada capacitat que tenia d'influenciar en l'evolució política del seu districte.

polítiques concretes que hi eren presents, no resulta sorprenent que la més nodrida fora la republicana. Cal tenir en compte que totes les entitats representades en la Junta Provincial del Cens Electoral havien d'estar domiciliades a la capital. D'eixa manera, quedava reflectida la preponderància del republicanisme a la xarxa associativa de la ciutat.¹⁶

En anys successius la remarcable presència de polítics en la Junta va continuar. Gasset i Simón es van mantenir com a vocals fins a les darreries del període, mentre que d'altres anaren passant per la institució, com ara els regidors republicans Cristóbal Nebot Valls, Guillermo Moltó i Francisco Soriano Martí, el liberal Rafael Fabra, el catòlic-agrari Francisco Segarra Torres i el maurista José Pascual Viciano. A banda, entre els vocals suplents hi van figurar personatges tan destacats com Luis Fabra —conservador ciervista—, Enrique Gimeno Tomás —republicà— i Francisco Segarra García i Ricardo Carreras —mauristes—.

Durant l'etapa 1913-1923, tres foren els moments d'especial tensió i contestació al voltant de l'actuació de la Junta Provincial del Cens Electoral. Els tres es generaren en torn a comicis molt disputats i coincideixen amb les tres úniques ocasions en què la Junta va decidir excloure determinades seccions de l'operació d'escrutini, tal com ja s'ha posat en relleu en paràgrafs anteriors. Cronològicament, el primer es situa en la convocatòria de 1916 i al districte de Nules, on el conservador datista Fabié i el baró de Terrateig, catòlic però recolzat per la potent facció liberal reverterista, protagonitzaren una forta lluita per fer-se amb l'acta de diputat. En arribar a l'escrutini de l'acta de la secció primera del districte tercer de la Vall d'Uixó, enmig d'una gran expectació, la Junta va decidir no computar els vots enregistrats en l'expedient electoral d'aqueixa, per considerar que les pliques que contenien aquesta documentació havien sigut falsejades i cursades de manera irregular, igual que les actes de votació, en les quals faltaven les signatures d'alguns dels interventors de la mesa. Aquesta resolució de la Junta va resultar decisiva perquè el recompte finalment acabara donant com a vencedor a Terrateig i naturalment va provocar una forta controvèrsia.¹⁷

Major grau de polèmica va alçar encara la postura de la Junta Provincial del Cens Electoral respecte a la celebració de les eleccions a Corts de 1919 al districte de Vinaròs i més en concret al poble de Càlig. La Junta va decidir que no s'havien d'obrir les pliques que contenien l'expedient electoral d'aquest municipi, per considerar que hi havia evidències suficients que a Càlig en última instància no s'havien pogut celebrar els comicis i que per tant les actes de votació arribades a la Junta forçosament havien de ser falses. Finalitzat l'escrutini dels vots verificats al districte, va proclamar diputat el candidat que —superant per poc més de 200

---

16 La composició i constitució de la Junta Provincial del Cens Electoral per al bienni 1914-1915 al *Boletín Oficial de la Provincia*, 09/01/1914. Constitucions posteriors a les edicions d'aquesta publicació dels dies 12/01/1916, 25/01/1918 i 09/01/1920.

17 *Heraldo de Castellón i La Provincia Nueva*, 13/04/1916. Els conservadors datistes van argumentar que no existia l'obligació legal de que les actes de votació estigueren signades per tots els interventors de les meses electorals (*La Unión*, 24/06/1916). D'altra banda, si es té en compte allò prescrit a l'article 51 de la Llei Electoral de 1907, la proclamació del Baró de Terrateig per part de la Junta no s'haguera degut produir, ja que la diferència de vots a la secció no computada -449 a favor de Fabié- era superior a l'enregistrada en el còmput total -432 a favor de Llaurí-. Així mateix, la decisió de la Junta també sembla discutible en tant que, com ja s'ha posat de manifest, la Llei Electoral de 1907 no contemplava la possibilitat d'excloure de l'escrutini cap acta de votació, per moltes deficiències que presentara aquesta o el sobre on havia sigut dipositada, amb les úniques dues úniques excepcions ja sabudes: concurrència d'actes dobles i contradictòries o enregistrament de més votants que electors censats.

sufragis els obtinguts pel conservador ciervista Melis— havia resultat el més votat, el liberal Sáiz de Carlos.

L'acord de la Junta va causar gran malestar en les files ciervistes. Consideraven que s'havia extralimitat en les seues funcions, ja que —si no fos que hi haguera actes contradictòries, que no era el cas— estava obligada a computar totes les actes de votació, encara que foren manifestament falses. De tota manera, també mantenien que les pliques de Càlig complien amb els requisits externs fixats per la Llei Electoral de 1907. Asseguraven que les eleccions sí que s'hi havien celebrat i, a més, esgrimien que no es podia proclamar cap diputat si faltava computar els vots d'un dels pobles del districte. En eixe sentit afegien que el nombre d'electors d'aquell poble superava àmpliament la diferència de vots que, en el conjunt del districte de Vinaròs, havia donat com a guanyador a Sáiz de Carlos i que per tant els resultats enregistrats en Càlig podien fer variar el candidat vencedor al districte, per la qual cosa la Junta com a molt haguera hagut de deixar en suspens la proclamació de diputat per Vinaròs, però mai acabar proclamant Sáiz de Carlos. Així mateix, apel·laven a l'article 40 de la citada llei electoral per esgrimir que si a Càlig realment no s'havien celebrat els comicis calia convocar-los de nou al més aviat possible. En aquest cas però es va donar un pas més en les crítiques a la Junta, en vincular-se obertament aquesta discutida resolució sobre les eleccions de Càlig a motivacions de caire polític. Efectivament, els ciervistes no dubtaren a acusar els mauristes i els liberals cantistes de trobar-se al darrere d'aquella polèmica decisió de la Junta Provincial del Cens Electoral.¹⁸ Cal tenir en compte que durant el bienni 1918-1919 formaven part de la Junta el maurista José Simón Hernández i el cantista Rafael Fabra, però no es disposen de més dades que apunten al fet que altres membres d'aqueixa foren afins a alguna d'aquestes dues forces.¹⁹ Això sí, no és descartable que aquests reberen el suport de Fernando Gasset i de la resta de republicans que formaven part de l'òrgan en aquells moments per tal d'aconseguir la proclamació com a diputat de Sáiz de Carlos, en virtut del col·laboracionisme que venia presidint les relacions entre el gendre d'aquest, Vicente Cantos, i el cap provincial republicà. En qualsevol cas, el to de la polèmica va anar *in crescendo*, fins al punt que dos números de *La Provincia Nueva* foren denunciats pel fiscal de l'Estat.²⁰

Per la seua banda, des dels medis liberals naturalment es va defensar l'actuació de la Junta i es van rebatre els arguments en què es basaven les crítiques dels ciervistes. Esgrimiren que les pliques de Càlig no s'havien obert perquè no complien els requisits externs exigits per la legislació i negaren qualsevol influència de tipus polític en la decisió acordada.²¹

Tot plegat, tenint en compte els preceptes legals vigents, resulta almenys discutible la postura

---

18 «Sabíamos qué podía esperarse del apasionamiento de los elementos mauristas y cantistas que predominan en la Junta una solución más conforme a las pretensiones del Sr. Sáiz de Carlos que con las exigencias de la ley» (*La Provincia Nueva*, 05/06/1919). Les invectives ciervistes es poden seguir a les edicions de *La Provincia Nueva* i *Heraldo de Castellón* dels dies 4 a 14/06/1914.

19 Per aquells anys també formava part de la Junta Provincial del Cens Electoral, però amb la condició de suplent, el maurista Ricardo Carreras.

20 *La Provincia Nueva*, 10/06/1919. La causa corresponent oberta contra Vicente Belliure, director del diari conservador, va ser finalment sobreseguda (*La Provincia Nueva*, 12/07/1919).

21 *Heraldo de Castellón*, 09, 13 i 14/06/1919.

de la Junta de negar-se ni tan sols a obrir els sobres que contenien l'expedient electoral de Càlig. De nou, igual que en el cas de la secció primera del districte tercer de la Vall d'Uixó en 1916, havia exclòs de l'escrutini determinades demarcacions electorals per motius que no semblaven justificats.

El darrer episodi especialment polèmic generat a l'entorn dels escrutinis generals practicats per la Junta Provincial del Cens Electoral va tenir en lloc en la darrera convocatòria a Corts, la d'abril de 1923. En aquesta ocasió les mirades es centraren de nou en el districte de Nules, que acaba de ser objecte d'una cruenta contesa electoral protagonitzada principalment pel candidat liberal —Faustino Valentín— i pel ciervista —Jaime Chicharro—.

En aquest cas els arguments contraposats en 1919 s'intercanviaren. La controvèrsia va esclatar en negar-se la Junta a atendre les peticions de Chicharro que no s'obriren les pliques que contenien les actes de votació de diverses seccions del districte. Chicharro estimava que hi havia evidències del seu falsejament, en tant que les corresponents pliques no contenien els requisits externs —signatures dels membres de la mesa electoral i segells de correus— exigits per la legislació. Segons els ciervistes aquesta deficiència impedia garantir que les pliques que s'anaven a obrir, tal com prescrivia la llei, foren les que realment contenien l'acta elaborada per la mesa electoral corresponent i per tant, si aquesta condició no es podia verificar, calia rebutjar-les i no obrir-les. Per la seua banda, l'argument dels liberals, naturalment a favor d'obrir les pliques, era exactament aquell que quatre anys abans havien esgrimit els ciervistes: la Junta Provincial del Cens Electoral no estava facultada per dirimir la veracitat o falsedat de la documentació electoral i s'havia de limitar a obrir els sobres i computar els vots consignats en les actes. Només en el cas de les seccions d'Eslida la Junta va acceptar aquesta argumentació dels ciervistes. La resta de reclamacions efectuades en els mateixos termes respecte a d'altres seccions —les de Moncofa o la segona del districte primer de Nules— foren desestimades i el còmput de vots finalment va confirmar l'ajustada victòria de Faustino Valentín, ja apuntada en els recomptes efectuats per les meses electorals el mateix dia dels comicis.

En aquest punt de la sessió es va obrir un segon motiu de discussió, al procedir la Junta tot seguit a proclamar diputat a Valentín. Tal com ja havien fet en 1919, els ciervistes posaren en relleu que el cens electoral d'Eslida —444 electors— superava clarament la xifra de vots que separava Valentín de Chicharro —156— de manera que l'acta d'Eslida haguera pogut fer variar el resultat de l'elecció i per tant la proclamació de diputat pel districte de Nules havia de quedar en suspens. Admetien que a la llei no es feia referència explícita a aquest supòsit, però defensaven la seua postura argumentant que era la més correcta i coherent amb l'esperit del paràgraf quart de l'article 51 de la Llei Electoral, que prescrivia que no es proclamaria diputat cap candidat quan les actes excloses del còmput —per haver-hi exemplars dobles i contradictoris o més votants que electors— pogueren fer variar el resultat final a favor d'un o de l'altre candidat.

El ben cert és que en aquesta ocasió Chicharro i els seus no feren una lectura en clau política de la resolució presa per la Junta, sinó que focalitzaren les seues crítiques en un individu en

concret, el president Eusebio Font i Folch, que ho era, tal com establia la normativa vigent, en virtut del seu càrrec de president de l'Audiència Provincial. Font va ser acusat d'haver conduït la sessió de manera parcial i favorable als interessos de Valentín, tot i que no es van concretar els mòbils que l'havien pogut portar a actuar d'eixa manera, i va respondre denunciant a *La Provincia Nueva*, que de nou va haver de passar pel jutjat.²²

Pel que fa als dictàmens emesos pel Tribunal Suprem, ja s'ha apuntat abans que només en una oportunitat un d'ells —l'elaborat en 1914 respecte al districte de Morella— va resultar favorable als interessos dels reclamants, dada que es troba en consonància amb els reduïts percentatges de reclamacions que foren informades favorablement pel referit òrgan jurídic a escala estatal. Aquesta circumstància s'unia a d'altres com ara que els informes del Tribunal Suprem s'emetien mesos després de celebrats i escrutats els comicis —quan el fragor de la batalla ja havia perdut intensitat— i que lògicament es tractava d'una institució integrada exclusivament per eminents juristes i localitzada a la Cort, per la qual cosa la capacitat dels polítics de províncies d'influir-hi semblava limitada.

Tot plegat sembla apuntar a que en aquest cas les controvèrsies alçades pels acords presos foren molt menors que en el cas dels adoptats per la Junta Provincial del Cens Electoral. En termes generals així fou. Tanmateix, en alguns dels episodis més polèmics, ja referits en pàgines anteriors, l'actuació del Tribunal fou examinada amb detall per les forces castellonenques implicades en el plet i criticades per aquella part que en va sorgir desfavorida en el dictamen corresponent. Així, en el cas de l'acta pel districte de Vinaròs a les eleccions de 1919, davant la confirmació per part del Congrés dels Diputats —amb majoria conservadora en aquells moments i amb un govern presidit per Maura— de la victòria del liberal Sáiz de Carlos, *La Provincia Nueva* va assenyalar implícitament que la decisió del Tribunal Suprem havia sigut errònia: «[...] no se oculta a la gran penetración del Sr. Maura, que dicha Sala padece equivocaciones; pero estimó siempre que era menor ese mal individual, al social que implicaría desautorizar a la Sala».²³

Molt més contundent fou el tractament que va rebre a *La Provincia Nueva* el dictamen emés pel Tribunal Suprem que donava per vàlida la proclamació de Faustino Valentín com a diputat per Nules, després de l'aferrissat duel electoral que aquest havia mantingut amb Jaime Chicharro en aquell districte en abril de 1923. El diari ciervista, a banda d'analitzar profusament el referit dictamen i d'exposar arguments per rebatre'l, va arribar a qualificar-lo de «monstruosidad» i a assegurar que els magistrats autors d'aqueix hi havien comés un «gravísimo delito de prevaricación». La dimissió dels referits juristes després de l'emissió del dictamen venia a refermar, segons *La Provincia Nueva*, la greu equivocació en què havien caigut. Tanmateix, no va donar però el pas de relacionar la decisió final del Tribunal amb

---

22 Tots els extrems i arguments de la polèmica a les edicions de *La Provincia Nueva* i *Heraldo de Castellón* dels dies 03 a 09/05/1923.

23 Cal tenir en compte que, en la pràctica, la immensa majoria dels dictàmens del Tribunal Suprem, que sobre el paper podien ser ratificats o rebutjats pel Congrés dels Diputats, foren acceptats per aquest, sovint sense ni tan sols generar-se un debat parlamentari al respecte. Per exemple, en les eleccions de 1918 cap dels 170 dictàmens emesos pel Tribunal foren resolts desfavorablement, en les de 1919 només 2 de 136 i en 1920 cap de 132. Vegeu l'*Anuario Estadístico de España* dels anys corresponents.

possibles pressions i motivacions partidistes o procedents del govern, en aquells moments en mans dels liberals. Per aquells anys sembla que les pressions dels Executius perquè el Tribunal Suprem informara les actes reclamades a favor dels seus interessos polítics no foren inhabituals (Carnero, 2002: 88).

En qualsevol cas, al llarg del present subapartat s'ha tingut l'oportunitat de comprovar que les interferències partidistes i governamentals en els instruments i sistemes de fiscalització i revisió dels processos electorals eren una constant durant els darrers anys de la Restauració. No es pot negar però l'existència de certa intenció del legislador d'allunyar de la influència política les instàncies que havien de verificar la legalitat de les eleccions i resoldre les reclamacions interposades. Aquesta aspiració es va manifestar en la composició de les Juntes Municipals i Provincials del Cens Electoral. També en la implicació del Tribunal Suprem en el procés de resolució de les reclamacions que es donaven en les eleccions a Corts, més encara si tenim en compte que en la gran majoria dels casos el Congrés dels Diputats acabava fent seus els dictàmens emesos pels magistrats del referit òrgan jurídic. No obstant tot, s'ha posat en relleu que ni tan sols aquests òrgans, en principi aliens als interessos polítics, pogueren evitar les fortes polèmiques que s'hi generaven al voltant de les nombroses reclamacions electorals que afloraven elecció rere elecció, sobretot en el cas de conteses que havien sigut especialment ajustades i brutes.

MIL I UNA MANERES D'ADULTERAR UNS COMICIS

En pàgines anteriors ja s'han presentat els tres tipus de mecanismes que s'empraven per adulterar unes eleccions: el frau, la coacció i el suborn. Tal volta siga adient ara analitzar amb major detall com es posaven en pràctica i quines modalitats podem trobar en cadascun d'ells (Miguez, Cabo, 2013: 48-21).

Quant al frau electoral, les possibilitats començaven ja abans del dia dels comicis. Entre les modalitats més freqüents en aquesta fase prèvia es trobaven la constitució incorrecta de les juntes municipals del cens electoral, la declaració irregular del nombre de regidories a cobrir en cada districte, la manipulació en la confecció dels censos electorals (Larraz, 1998: 155-156), la destitució de regidors i alcaldes i el nomenament irregular d'interins, l'aplicació irregular de l'article 29 (Delgado, 2008: 184), la proclamació de candidats incapacitats per a exercir com a tals, la declaració com a incapaços de candidats que realment tenien dret a ser-ho o la composició il·legal de les meses electorals.

Les possibilitats es multiplicaven el dia de la cita amb les urnes, quan entre les formes d'adulteració més comuns es trobaven el falsejament d'actes i certificats de votació, la introducció de major nombre de paperetes que votants havien sigut enregistrats, les manipulacions del recompte, les suplantacions d'identitats de votants o els vots efectuats per no electors, els bloquejos de l'accés als col·legis a determinats electors, la suspensió

momentània o l'endarreriment de l'inici de les votacions, la violació de la condició secreta del vot o el trencament d'urnes.

Finalment, també durant dies posteriors a les votacions existien maneres d'adulterar els comicis, com ara la no exposició pública de la informació electoral o el deficient compliment d'aquest tràmit i la modificació de les actes de votació.²⁴

Pel que fa a les coaccions, aquestes eren exercides bé per representants del poder polític o bé per elements afins a alguna de les candidatures. En el primer cas sovint un pas previ era la suspensió d'ajuntaments. Es destituïen alcaldes i regidors al·legant que havien comés irregularitats en la seua gestió i, en ocasions, aquests eren substituïts per interins. L'objectiu era aconseguir el control polític del consistori per tal que aquest estiguera al servei de determinada candidatura en una contesa electoral pròxima.²⁵ Una altra possibilitat era el nomenament de delegats governatius. Eren investits amb les mateixes atribucions que el governador civil i amb facultats per donar ordres a la Guàrdia Civil. Teòricament la seua funció era garantir el normal desenvolupament dels comicis i impedir alteracions de l'ordre públic durant la seua celebració, però en realitat en la major part dels casos tenien la missió de beneficiar una determinada candidatura a través de l'exercici de coaccions. En ocasions comptaven amb el suport d'agents de vigilància, que no necessàriament pertanyien a cap cos oficial.²⁶ Pel que fa a la coacció no dirigida des de l'administració, era exercida per grups d'individus que tenien l'objectiu d'intimidat els electors o els rivals polítics.

Les formes d'intimidat i coaccionar els electors eren múltiples i variades: tancament d'electors en presons municipals; amenaces de paralització de sol·licituds tramitades a l'ajuntament o de la seua resolució contrària als interessos de l'elector sol·licitant; amenaces d'incrementar les càrregues fiscals; amenaces d'agressions físiques, etc.²⁷

---

24 Es poden localitzar abundants casos de reclamacions relatives a alguna d'aquestes modalitats de frau —comeses abans, durant o després dels comicis— en la majoria dels nombrosos números del *Boletín Oficial de la Provincia* en els quals es publicaven les resolucions de la Comissió Provincial, publicats durant les setmanes posteriors al dia dels comicis. Sols a títol d'exemple vegeu el *Boletín Oficial de la Provincia* dels números corresponents als dies 22 a 25/12/1913, 22 a 24/12/1915, 19 a 24/12/1917, 22 a 26/03/1920 i 03 a 12/04/1922.

25 Alguns exemples de l'aplicació d'aquest recurs a les comarques de Castelló a *Heraldo de Castellón*, 27/12/1913, *El Clamor*, 17/02/1914, *La Provincia*, 03/01/1916, *Heraldo de Castellón*, 30 i 31/05/1919 i *La Provincia Nueva*, 15, 17, 19 i 20/11/1920, 10 i 14/12/1920 i 01, 09, 13 i 16/03/1923. Segons dades publicades a l'*Anuario Estadístico de España 1924-1925*, entre 1915 i 1923 a la província de Castelló foren destituïts 13 alcaldes i 185 regidors, 30 ajuntaments foren suspesos i van ser designats 187 regidors interins. La major part d'aquestes destitucions, suspensions i designacions van tenir lloc a partir de 1920 i es van concentrar sobretot en 1923. Aquestes xifres no resulten gens menyspreables, ja que situen Castelló en la vuitena posició quant al rànquing de nombre d'alcaldes destituïts i en el setè lloc pel que fa a nombre de regidors destituïts, d'un total de quaranta-nou províncies.

26 En el panorama electoral castellanenc les cites en què es va utilitzar amb major intensitat la designació de delegats van ser les eleccions a Corts de 1919, 1920 i 1923. A banda de nombrosos testimonis periodístics, en la primera d'elles comptem amb un telegrama del governador civil al ministre de la Governació, en el qual li assegurava que havia afavorit als candidats ministerials «[...] haciendo nombramiento 63 delegados cuyas credenciales entregué a los candidatos» (Arxiu Històric Nacional, sèrie Interior-A, lligall 28 A, expedient 4, 31/05/1919). Respecte a 1920 vegeu *La Provincia Nueva*, 12, 17 i 19/11/1920 i 18, 20 i 30/12/1920; i *Heraldo de Castellón*, 15/11/1920 i 02/12/1920. Per al cas de 1923 *La Provincia Nueva*, 27, 28 i 30/04/1923.

27 Exemples d'empressonaments a *Boletín Oficial de la Provincia*, 20/11/1916 i *La Provincia Nueva*, 14, 27 i 28/04/1923. Mostres d'amenaces d'agressions físiques a *Boletín Oficial de la Provincia*, 24/12/1915, núm. extra. Sobre l'ús sectari de l'administració municipal, per exemple en les eleccions municipals de 1915 a Eslida es va denunciar que el secretari de l'Ajuntament havia amenaçat un elector de no lliurar-li el certificat de bona conducta que necessitava per poder emigrar a França (*Boletín Oficial de la Provincia*, 24/12/1915, núm. extra.) En la majoria dels nombrosos números del *Boletín Oficial de la Provincia* en els quals es publicaven les resolucions de la Comissió Provincial sobre reclamacions electorals relatives a eleccions municipals es poden localitzar molts més exemples. També es pot consultar un assortiment variat de coaccions, en aquest cas en el marc d'unes eleccions provincials, a *La Provincia Nueva*, 22/03/1917.

En ocasions l'exercici de la coacció va suposar l'ús més o menys intens de la violència. En eixe sentit el clímax es va assolir a les darreres eleccions a Corts del període, en 1923. Les cròniques periodístiques, sobretot les dels medis dretans, es feren ampli ressò de la violència emprada pels delegats governatius per intimidar l'electorat del districte de Nules, on, com ha s'ha indicat, s'enfrontaven el carlociervista Jaime Chicharro i el liberal Faustino Valentín. El propi Chicharro, en telegrama dirigit al seu cap nacional, Juan de la Cierva, es queixava amargament d'aquesta situació i dibuixava un escenari certament alarmant:

Recibido su telegrama que le agradezco, asombrándome manifestaciones Presidente Consejo, ya que Nules es el Rif. Se ha predicado y predicase atentado personal. Presidarios dícese delegados Gobernador impuesto el terror encarcelando a mis mejores y más prestigiosos amigos, entre ellos exalcalde Canós y cazándoles a tiros por las calles, tal extremo que hasta mi vida tiene que estar defendida por nuestras pistolas. Esfuérmome defender impulso agresivo justificadísimo mis amigos, dudando pueda evitar derramamiento sangre pues están excitadísimos. Salúdale. Chicharro.²⁸

Evidentment es tracta d'un testimoni procedent d'una de les parts en conflicte i per tant subjectiu i interessat, que és possible que resulte un tant exagerat. Tanmateix, hi ha fets constatables que demostren que els partidaris de Valentín empraren profusament la violència amb finalitats intimidatòries: en un míting del candidat republicà Pedro Vargas a la Vall d'Uixó dos valentinistes tractaren de provocar un aldarull per tal que l'acte fora suspès per les autoritats; a la mateixa localitat tractaren d'assaltar la seu dels chicharristes; a Nules apallissaren a un chicharrista; i a Eslida un dia abans de la cita amb les urnes els partidaris de Valentín apunyalaren el president de la mesa electoral i en colpejaren un adjunt i un interventor. Va haver resposta des de les files dretanes, que impediren per la força que Valentín celebrara un míting a Borriana.²⁹ Fins i tot des de determinats sectors —no sols des de la dreta sinó també des dels republicans— es va insistir que per posar en pràctica aquestos mètodes violents Valentín —originari de Nules però que havia desenvolupat la seua carrera política a València— es va fer acompanyar d'un nodrit contingent d'individus procedents dels baixos fons del Cap i Casal (Fandos, 1961).³⁰

Des de les files dretanes es va denunciar inclús que aquest clima de violència coactiva s'havia allargat més enllà del dia de les eleccions. Així, *La Provincia Nueva* assegurava que un tinent

---

28 *La Provincia Nueva*, 27/04/1923. Els escrits d'enceses queixes per la intensitat que estava assolint la violència coaccionadora dels valentinistes proliferaren durant tota aquella campanya electoral en els medis conservadors: «Se han empleado todos los medios de coacción, desde la amenaza al encarcelamiento; desde la multa al intento de asesinato; desde el atropello a la colocación de petardos que explotan no matando, de milagro, a unas criaturas inocentes que dormían en sus camitas tranquilamente» (*La Provincia Nueva*, 14/04/1923).

29 El míting republicà de la Vall d'Uixó, l'intent d'assalt i la pallissa al setmanari republicà *Ideal*, 24/03/1923. Cal tenir present que, a més de Valentín i Chicharro també es va presentar com a candidat pel districte de Nules el republicà Pedro Vargas, tot i que amb escasses possibilitats de triomf. Els fets d'Eslida a *La Provincia Nueva*, 30/04/1923 i *Heraldo de Castellón*, 02/05/1923 i 13/06/1923. El sabotatge del míting liberal de Borriana a *Ideal*, 24/03/1923.

30 Vegeu *Ideal*, 24/03/1923 i *La Provincia Nueva*, 30/04/1923.

de la guàrdia civil destacat a Nules per a intervenir en la instrucció de l'atestat dels successos esdevinguts allí durant el període electoral, va patir dos atacs dels *pistoleros* pagats per Valentín. Així mateix, que un grup de *fascinosos* valentinistes detingueren al capellà d'Artana, el van acusar de ser portador d'unes actes electorals falses favorables a Chicharro, el maltractaren i van estar a punt de tirar-lo des del balcó de l'Ajuntament de Nules. També va informar que en aquesta mateixa població «[...] una cuadrilla de forasteros tiene sitiada la notaría para impedir el traslado de las actas que los encargados de la fe pública levantaron el domingo, a esta capital».³¹

Les destitucions i nomenaments d'edils i batlles, les designacions de delegats governatius i les coaccions practicades per grups de partidaris de determinats candidats, freqüentment elevaven la tensió política de les localitats en les quals tenien lloc i crispaven les relacions entre les principals forces locals, de manera que es troben darrere d'alguns dels casos de violència electoral que van assolir major gravetat a les terres de Castelló durant la darrera dècada restauracionista. Així, l'homicidi amb un tret de pistola d'un cantista a mans d'un conservador a Suera en 1919 es troba vinculat amb l'enviament d'un delegat governatiu a aquella població per tal de destituir-ne l'alcalde. I a Càlig l'arribada d'un delegat governatiu el dia dels comicis generals d'aquell mateix any va originar un greu aldarull en el qual fou ferit l'alcalde i ganivetat el propi delegat.³²

En darrer lloc, en el cas del suborn, aquest podia anar des de l'organització de porrats a base de menjar, vi, licors i tabac sufragats pels candidats,³³ a la compra de censos de pobles sencers a canvi de quantitats certament respectables, passant per la compra de vots individuals o l'oferiment de beneficis no directament monetaris (l'exempció de càrregues fiscals, l'aprofitament privilegiat dels recursos comunals o de serveis municipals, la condona de deutes i multes, etc.). Una altra modalitat de suborn col·lectiu era la compra dels sufragis d'organitzacions socials o polítiques (entitats obreres, cercles polítics, etc.) (Rubí, 2003: 558-559).³⁴

La fecunda historiografia generada al voltant de les eleccions de la Restauració ha posat en relleu l'existència d'una tendència evolutiva pel que fa als diversos tipus de manipulació dels comicis. De manera sintètica es pot assenyalar que aquesta evolució arranca amb la preponderància, durant els primers decennis restauracionistes, del vot mediatitzat per les

31 *La Provincia Nueva*, 02/05/1923.

32 Sobre els successos de Suera, *La Provincia Nueva*, 03 i 04/06/1919 i *Heraldo de Castellón*, 03/06/1919. Els esdeveniments de Càlig a *Heraldo de Castellón*, 02/06/1919 i *La Provincia Nueva*, 04/06/1919.

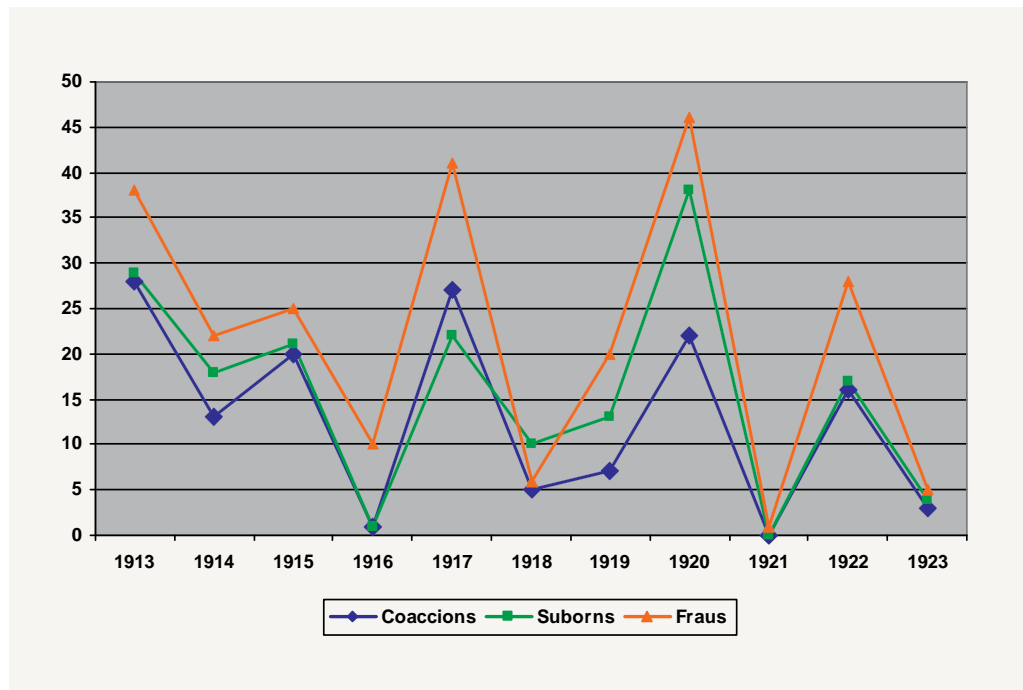
33 Un dels molts exemples que es podrien posar és el de la jornada electoral dels comicis provincials de 1913 al municipi de Benicarló, en relació amb la qual es podia llegir a la crònica realitzada per un periòdic independent el següent: «En el templo de Baco, asestado de fervientes devotos, se fraguó la victoria caciquil, levantando a la falsa dignidad coronada de los pámpanos mitológicos, con la cara congestionada por la embriaguez [...] ¡Triste y vergonzosa realidad! Lo que en otra época de bienandanza constituía nuestro primer elemento vital, se convierte hoy por la obra nefanda del caciquismo corruptor, en un medio de degradación para asegurar un acta mal oliente» (*El Litoral*, 16/03/1913).

34 Respecte al variat ventall de modalitats de suborn practicades, igual que en el cas de les coaccions, a la majoria dels nombrosos números del *Boletín Oficial de la Provincia* en els quals es publicaven les resolucions de la Comissió Provincial de reclamacions electorals relatives a eleccions municipals es poden localitzar molts exemples. També es troben abundants referències a la premsa (per exemple a *La Provincia Nueva*, 15 i 22/03/1917, *El Clamor*, 24/12/1920 i *Heraldo de Castellón*, 30/04/1923).

situacions de deferència personal i paternalista i per les relacions clientelars, així com per la manipulació del procediment electoral i el falsejament dels resultats. Aquest context feia innecessari el recurs a l'exercici de coaccions i pressions sobre l'electorat —sovint violentes— i la corrupció d'aquest mitjançant la compra de la seua voluntat. Per contra, a mesura que es va avançant pels primers anys xx, s'experimenta una presència creixent de les altres dues formes d'adulteració de les eleccions: les coaccions i el suborn (Delgado, 2008: 212-218) (Bascañán, 2008: 40) (Varela, 2001).

Aquest canvi de tendència ha sigut relacionat amb diversos factors: l'augment dels nivells de competència electoral, lligat a la proliferació de candidatures de formacions excloses del torn, que dificultava el control impune de les meses i la manipulació dels tràmits legals relacionats amb els comicis; les mesures introduïdes en la normativa electoral amb la intenció de dificultar la realització de pràctiques fraudulent; i també els efectes del lent canvi experimentat per l'actitud dels electors, progressivament més alliberats dels lligams clientelars i de deferència envers els notables i per tant més capacitats per vendre el seu vot al major postor, a no ser que les coaccions i intimidacions d'algun dels candidats es creuren en el seu camí. Cada vegada més freqüentment aquestes pressions portaren aparellades el recurs a la violència, circumstància que feia molt visible el paulatí trencament de les relacions clientelars, sempre desiguals però no violentes (González, 2011: 169) (Cruz, 2011: 2015-216).

¿Es pot detectar la presència d'aquesta línia evolutiva a les comarques de Castelló?

Figura 2. Núm. de reclamacions classificades per tipologies de manipulació electoral. Elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial de la Provincia* i la premsa local, 1913-1923.

La Figura 1 tracta d'aportar llum a l'interrogant plantejat en el paràgraf anterior. Una primera precaució que cal prendre al procedir a la seua anàlisi es deriva del fet que els valors reflectits al gràfic fan referència a reclamacions, no a manipulacions que hagen pogut ser constatades. Per tant, han de ser contemplats solament com indicis que ens ajuden a fer-nos una idea aproximada de la tipologia de la manipulació a les comarques de Castelló.

No pot ser d'altra manera, ja que d'una banda és indubtable que un volum indeterminat de les manipulacions no acabaven sent objecte de reclamació. A més, d'entre els múltiples factors que podien entrar en joc a l'hora de decidir interposar o no la corresponent reclamació, cal tenir en compte que un d'ells podia venir donat pel tipus d'adulteració que s'havia produït. Així, les coaccions i els suborns i compres de sufragis en general constituïen fets més difícils de demostrar, ja que normalment es produïen dins l'àmbit privat i sovint dies abans de la cita amb les urnes.³⁵ Per contra, el frau electoral en la majoria dels casos es cometia en el transcurs de la celebració d'actes públics —la proclamació dels candidats, les mateixes votacions, els escrutinis...— regulats legalment, dirigits pels organismes i autoritats oficials pertinents —les juntes municipals i provincials del cens electoral, les meses electorals...— i fiscalitzats pels representants de les diverses candidatures que protagonitzaven la contesa.

No obstant tot, aquesta major dificultat per provar coaccions i compres de vots —que pot haver provocat que bona part de les que realment es van efectuar no foren objecte de denúncia— complicava al mateix temps la demostració que les aqueixes no s'havien produït. Per eixe motiu, sembla lògic pensar que una part estimable de les reclamacions per compres i coaccions interposades —en major proporció que en el cas de les denúncies de fraus— eren falses, no estaven sustentades en fets que realment hagueren tingut lloc.

En síntesi, en el cas de les manipulacions —sobretot pel que fa a les coaccions i suborns però també respecte als fraus electorals— cal tenir en compte que ni totes foren objecte de reclamació ni totes les que foren denunciades realment es produïren. D'acord amb aquestos condicionants, l'examen de la Figura 2 permet detectar tendències generals i aproximatives, però no realitzar afirmacions contundents ni definir aspectes concrets sobre l'evolució dels tipus de manipulació electoral enregistrats en ella.

Tenint present aquestes limitacions, una primera idea que suggereix el gràfic és que els tres tipus de manipulació assoleixen valors bastant parells, tot i que el frau es situa un esglaó per dalt de la corrupció i de les coaccions. Aquesta circumstància apunta a que durant el darrer decenni de règim restauracionista, en els comicis celebrats a les comarques del nord del País Valencià les violacions del procediment electoral mitjançant l'aplicació de pràctiques fraudulentas haurien continuat tenint un pes de primer ordre.

Nogensmenys, els volums assolits per les reclamacions referides a coaccions i suborns

---

³⁵ Així, per exemple, parlant de la compra de vots *El Clamor* demanava que el Tribunal Suprem fora apartat de les seues funcions en matèria de resolució de les reclamacions electorals que es formalitzaven en eleccions a Corts, ja que «[...] obligado a fallar con sujeción al resultado en la prueba, es impotente para dar a cada caso la sanción merecida» (*El Clamor*, 04/06/1919).

igualment posen de manifest que aquestos altres dos tipus de tergiversació dels comicis també jugaven, a aquelles alçades, un paper destacat. Ara bé, desconeixem si ambdues formes de manipulació havien experimentat una evolució al alza en etapes precedents. El que sí que es desprén del gràfic és que durant l'etapa 1913-1923 no es detecta amb nitidesa cap línia evolutiva clara ascendent —tampoc descendent— ni en les coaccions ni en les compres de vots. Certament tampoc en el cas del frau.³⁶

Per tant, les dades reflectides a la Figura 2 porten a afirmar, amb les degudes precaucions, que a l'alçada de la darrera dècada de la Restauració l'escenari electoral castellanenc encara no havia completat del tot la transició cap al predomini de formes de manipulació —la coacció i la corrupció— vinculades a contextos polítics amb nivells considerables de competència, garanties d'autenticitat del procediment electoral i comportaments dels electors cada vegada més deslliurats de les relacions clientelars i de deferència. Tanmateix, és cert que aquests dos tipus de manipulació assolien nivells ja considerables i que, si atenem a les reclamacions computades, conjuntament superaven els valors assolits pel frau electoral. Aquesta circumstància fa pensar que en aquestos processos d'augment de la competència electoral, de millora dels dispositius per combatre el frau i d'independització i maduració de l'electorat les comarques de Castelló es trobarien ja en un estadi relativament evolucionat.

D'altra banda, més enllà de les magnituds plasmades al gràfic, si centrem momentàniament la nostra atenció en les reclamacions formulades en eleccions a Corts exclusivament, comprovem que el 37,58 % feien referència a presumptes compres de vots, mentre que el 46,31 % denunciaven fraus i només el 12,75 % coaccions.³⁷ Aquesta forta presència de les reclamacions per compres de sufragis, sobretot si la comparem amb la pobra incidència de les coaccions, no es dona en les reclamacions formulades en eleccions municipals, entre les quals les que denunciaven compres de vots assoleixen el 27,96 %, per un 29,97 % en el cas de les coaccions i un 41,81 % en el dels fraus.³⁸

Aquestes xifres suggereixen que el suborn va ser un mecanisme de manipulació que va assolir un protagonisme especialment destacat en les convocatòries a Corts que es van celebrar al llarg del període estudiat. Alguns testimonis i comentaris de l'època es situen en aquesta mateixa línia, en remarcar l'auge, sense precedents, que estava assolint la compra de vots en les eleccions generals. Ja en la convocatòria de 1916 sembla que aquest recurs va adquirir gran importància al districte de Nules, si fem cas de les manifestacions del governador civil, que en comunicació dirigida al ministre de Governació es lamentava de la poca capacitat de

---

36 Dins l'evolució oscil·lant que els tres tipus de manipulació descriuen al gràfic, els punts més elevats corresponen als anys en els quals es van celebrar convocatòries ordinàries d'eleccions municipals (1913, 1915, 1917, 1920 i 1922). Resulta lògic, si recordem que la majoria de reclamacions enregistrades afectaven als comicis d'àmbit local.

37 Un 3,6 % es refereixen a reclamacions el concepte de les quals no ha pogut ser determinat.

38 Un 0,25 % es refereixen a reclamacions el concepte de les quals no ha pogut ser determinat. Pel que fa a les eleccions provincials, no es poden extraure conclusions en relació amb aquesta qüestió, ja que en més de la meitat de les poques reclamacions recopilades no ha pogut ser identificat el seu concepte.

resposta que tenia el candidat governamental, Fabié, per fer front a les compres de vots que estava duent a terme el candidat adversari, el baró de Terrateig.³⁹

Un altre cas remarcable és el de la convocatòria de desembre de 1920, respecte a la qual en referència a les compres de sufragis es pot llegir a la premsa republicana local:

Se llegó en fin en las elecciones de ayer a donde no se llegó nunca ya que ha habido acta cuyo coste se acerca a 40.000 duros. En los detalles que se dan se afirma que se han dado hasta 15 duros por voto. Si esto es verdad, como parece, no se diga que han triunfado estos o aquellos; aquí han triunfado el soborno y el dinero.

En la mateixa línia, mesos després, el liberal Norberto Ferrer comentaria que el propi comte de Romanones li havia manifestat la necessitat de «[...] poner coto al abuso del dinero en las elecciones pues según me manifestó, Castellón ha batido el record entre todas las provincias de España, en las últimas elecciones generales».⁴⁰

Tot plegat, tenint en compte els percentatges presentats més a dalt, ens trobem davant de situacions oposades. Mentre en els comicis generals el suborn sembla el segon tipus de manipulació més emprat —si atenem al nombre de reclamacions de què fou objecte— i es troba clarament per damunt de les coaccions, en les eleccions municipals descendeix considerablement la seua presència, mentre que la de les coaccions augmenta notablement, de manera que la freqüència d'aparició d'ambdós mecanismes s'igualava. Quines claus poden ajudar a explicar aquesta circumstància?

En aquest cas sembla que les raons poden estar relacionades amb el perfil dels candidats que es donava en cada tipus d'elecció. En els comicis a Corts els candidats generalment pertanyien a classes socials elevades i solien fruir d'una posició econòmica acomodada, molt més que la que podien tenir els aspirants a alcaldes i regidors. Per això es trobaven en millor disposició per comprar voluntats d'electors. A més, els cacics comarcals i locals eren plenament conscients d'aquesta circumstància i en ocasions tractaren d'aprofitar-se'n, aportant els vots de les seues xarxes clientelars o fins i tot de municipis sencers al candidat que millor oferta els feia.

[...] los electores y los caporales, se lanzaban sobre la faldriquera del candidato y le sometían a la tortura de pujas y subastas y estafándole de la mejor manera [...] Algunos días antes al de

---

39 «La situación es de una gravedad extraordinaria [...] Fabié está completamente aniquilado por la depresión de sus amigos por la desdichada intervención de Albay, resuelta felizmente por haberle notificado que si hoy aparecieran propuestas de Albay, podía marcharse inmediatamente a Madrid dando por terminada su campaña y por la imposibilidad en que se haya de contrarrestar la compra de votos que realiza Terrateij [sic]. Hoy la elección está muy desnivelada» (Arxiu Històric Nacional, sèrie Interior-A, lligal 27 A, expedient 6, 03/04/1916).

40 *El Clamor*, 24/12/1920. Naturalment el diari republicà exclouia d'aquestes valoracions tan negatives el districte de la capital, ja que, segons ell, «[...] aquí podrá haber algunos que se presten a esa porquería, pero tan pocos que ni siquiera cabe el pensar en ellos». Les manifestacions de Romanones a *La Provincia Nueva*, 19/97/1921. Sobre la forta incidència de la compra de vots en altres convocatòries vegeu *El Clamor*, 04/06/1919 i *Heraldo de Castellón*, 30/04/1923, on s'assegurava que en concret les eleccions celebrades als districtes de Morella i Albocàsser havien sigut «[...] las más indignas que se han celebrado en la provincia de Castellón» i que allí «[...] las masas de electores se vendían como esclavos, mejor todavía, como ganado».

la elección en uno de los casinos de mayor timbre de la capital, entraron tres comisiones de un mismo pueblo, con *programas* [en cursiva a l'original] para desbalijar [sic] a los candidatos [...] Los candidatos vencedores y los vencidos están afrentados, humillados y limpios como las patenas. Los caporales y randas que han mangoneado se han hinchado.⁴¹

Un altre factor que cal considerar consisteix en la predisposició que en determinades convocatòries van tenir els governs a no fer ús dels nombrosos ressorts que tenien al seu abast per beneficiar als candidats *encasellats*. L'exemple més evident el constitueix el dels comicis de 1918, quan, en un fet sense precedents, el gabinet de concentració presidit per García Prieto va decidir reduir dràsticament les pressions electorals governamentals. Tal volta no és casual que foren aquestos comicis els únics en els quals les reclamacions per compres de sufragis van superar les incoades per frau en el conjunt dels districtes castellonencs.

LA GEOGRAFIA DE LA MANIPULACIÓ ELECTORAL

Si des de la perspectiva cronològica la historiografia sobre les eleccions de la Restauració ha detectat una tendència cap a una major presència de les formes de manipulació del sufragi vinculades a nivells de competència, garanties legals i quotes d'independència de l'electorat relativament elevades —les compres de vots i les coaccions— des de la perspectiva espacial determinats treballs defensen que aquest mateix comportament electoral es donava preferentment en contextos urbans, mentre a les zones rurals el vot deferent i associat a les relacions clientelars i el frau electoral continuava hegemonitzant les cites amb les urnes (Marín, 2000: 63) (Milán, 2000: 252-253) (Frías, García, 2006: 32). En algun cas s'ha relacionat també el grau d'urbanització amb unes menors quotes de manipulació dels comicis (Forner, 1997: 250). Passem a analitzar des d'aquestos paràmetres la realitat electoral de les terres de Castelló.

---

⁴¹ *Heraldo de Castellón*, 30/04/1923. Fins i tot es podia donar el cas que el destí dels diners del candidat estiguera ja fixat de bestreta, «[...] vendiendo los directores de ciertos pueblos las masas de sus electores, por cantidades depositadas para reformas, de las que perciban el beneficio inmediato» (*Ibidem*).

La manipulació electoral per comarques i segments demogràfics

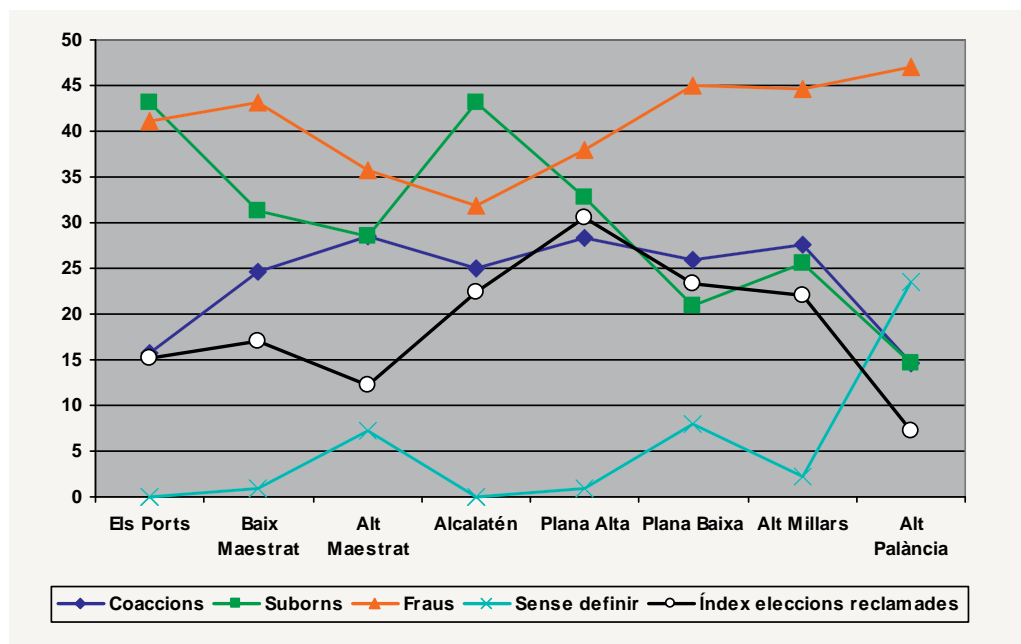

Figura 3. % de reclamacions per tipologies classificades per comarques i índex d'eleccions reclamades (1913-1923). Elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial de la Provincia* i premsa local, 1913-1923.

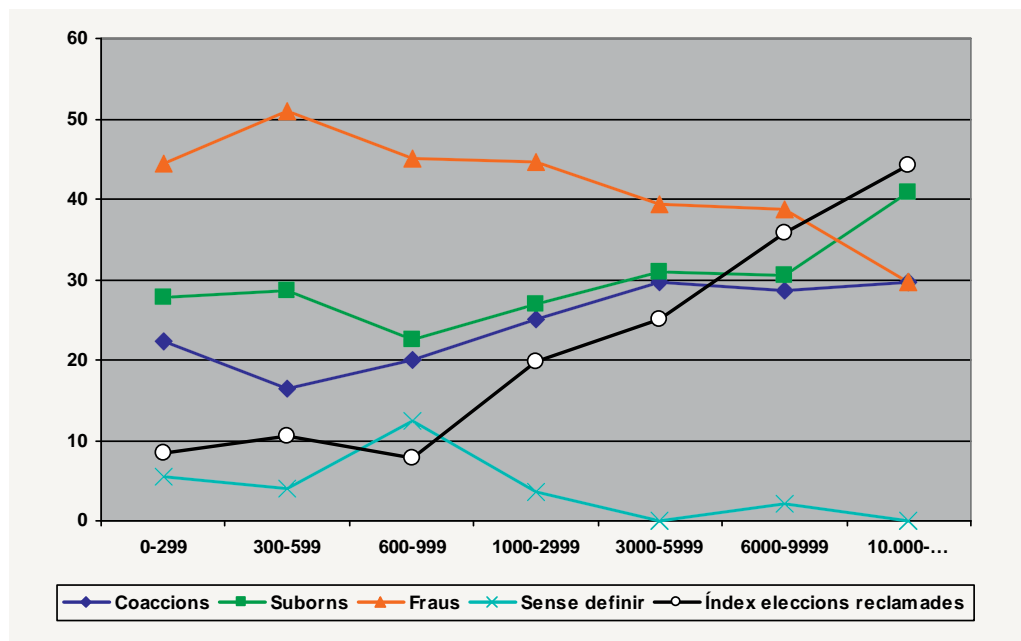

Figura 4. % de reclamacions per tipologies classificades per segments demogràfics i índex d'eleccions reclamades (1913-1923). Elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial de la Provincia*, *Censo de la Población de España*, volum I, 1920 i premsa local, 1913-1923.

A les figures 3 i 4 apareixen representades dos tipus de magnituds. D'una banda, el percentatge que respecte al total de reclamacions enregistrades assolía cada tipus de manipulació —coacció, suborn, frau— en cada comarca o segment demogràfic. Per altra part, l'índex d'eleccions reclamades, entès com el percentatge de comicis que foren objecte de reclamació respecte de la suma de conteses electorals que tingueren lloc en els municipis que conformen cada comarca i cada segment demogràfic.⁴²

Pel que fa a la trajectòria descrita per l'índex d'eleccions reclamades, quant a la seua distribució per comarques (Figura 3) es diferencien quatre estadis. Al capdavant es troba la comarca de la Plana Alta, amb el 30,51 % de les conteses electorals reclamades. En un segon nivell es situen la Plana Baixa, l'Alcalatén i l'Alt Millars, amb valors en torn al 22-23 %. Seguidament el Baix Maestrat, els Ports i l'Alt Maestrat, on l'índex queda establert entre el 12 i el 17 %. Per últim l'Alt Palància, on a penes supera el 7 %.⁴³

Respecte a la distribució de l'índex pels diversos segments demogràfics establerts (Figura 4), s'observa una clara tendència a l'alça a mesura que les dimensions demogràfiques dels municipis augmenten. Dins d'aquesta evolució general es poden distingir tres nivells, diferenciats entre ells per 10 punts percentuals aproximadament. En el més inferior es situen les localitats que no arriben al miler d'habitants, entre les quals només la franja 300-599 supera per poc la barrera del 10 % d'eleccions reclamades. Seguidament es troben les poblacions entre els 1000 i els 5999 habitants, amb percentatges que van del 19,83 % al 25,13 %. I finalment els municipis de més de 6.000 veïns, que van del 35,79 % fins al 44,12 % assolit conjuntament per les tres localitats que tenien més de 10000 habitants, Borriana, Castelló de la Plana i Vila-real.

Cal pensar que aquest índex reflectit a la Figura 3 i 4 pot estar un tant condicionat pel fet que les eleccions esdevingudes a les poblacions més grans rebien, lògicament, una major atenció mediàtica i per tant d'elles transcendien més notícies sobre protestes per manipulacions electorals que no dels pobles de menors dimensions. Així mateix, s'ha de tenir present que als municipis més poblats el nombre de districtes, seccions i col·legis electorals era molt més nombrós que a les localitats amb menys població, així com la quantitat de representants polítics a escollir en el cas de les eleccions municipals. Per tant, el nombre d'oportunitats per posar en marxa mecanismes de manipulació es trobava directament relacionat amb el nombre d'habitants de cada municipi.

Per altra part, un altre factor a considerar és que, en els comicis provincials i generals —i

---

42 Per al còmput d'aquest índex s'han tingut en compte els comicis municipals que en activar-se l'article 29 finalment no es celebraren, ja que en aquest tipus d'eleccions l'aplicació de la referida disposició també fou bastant freqüentment objecte de reclamació. Per contra, sí que s'han exclòs del còmput els comicis provincials i generals resolts mitjançant l'article 29, ja que en aquest cas la seua aplicació —que no afectava a un gran contingent de candidats a regidors de molts municipis sinó a uns pocs candidats a diputats a Corts o provincials— rarament donava peu a reclamacions, en cap ocasió durant el període 1913-1923 als districtes castellanencs. D'altra banda, a l'hora de comptabilitzar els comicis esdevinguts en cada comarca o en els pobles de cada segment demogràfic, s'han tingut en compte tant les convocatòries ordinàries com les extraordinàries.

43 Si es detallen les xifres dels dos casos extrems, en el cas de la Plana Alta de les 177 convocatòries a les urnes esdevingudes entre 1913 i 1923 un total de 54 patiren algun tipus de reclamació. Pel que fa a l'Alt Palància, de les 373 convocatòries només 27 foren reclamades.

també indirectament en els municipals— la transcendència d'aquestes poblacions de majors dimensions lògicament era superior, ja que disposaven de censos d'electors més nodrits. Per tant, els estímuls per manipular els corresponents processos electorals i per interposar les consegüents reclamacions eren allí majors.

En qualsevol cas, les dades que venim analitzant resulten suficientment eloqüents per concloure que, en el context electoral castellonenc, no es pot establir una relació directament proporcional entre grau d'urbanització i grau de netedat dels processos electorals.

Pel que fa a l'altra magnitud representada als gràfics, el percentatge que respecte al total de reclamacions enregistrades assolía cada tipus de manipulació, la seua distribució comarcal no permet establir cap relació entre el grau de concentració demogràfica i la tipologia de la tergiversació electoral. Les dues úniques comarques en les quals la corrupció supera el frau són els Ports i més clarament l'Alcalatén, que no destaquen precisament per tenir la seua població concentrada en nuclis de dimensions relativament grans.⁴⁴ A la Plana Alta certament el percentatge de reclamacions per suborns es troba ben prop del percentatge de reclamacions per frauds, però el mateix es pot dir d'una altra comarca plenament rural, l'Alt Maestrat. I si bé és cert que l'Alt Palància, una altra comarca articulada fonamentalment a partir de nuclis de població molt modestos, és l'únic cas on la suma dels percentatges de queixes per suborns i coaccions no supera el percentatge de reclamacions per frauds, no ho és menys que en altres comarques amb un grau de concentració demogràfica major —el Baix Maestrat i sobretot la Plana Baixa— el frau també domina clarament el panorama de les protestes electorals.

També en aquest cas resulta més aclaridora l'anàlisi de la Figura 4. S'observa com en els municipis menys poblats el frau és amb molta diferència el motiu majoritari de les reclamacions electorals, fins al punt que en els trams 300-599 i 600-999 supera la suma dels percentatges assolits per les reclamacions per suborns i coaccions. Per contra, a partir del tram 600-999 en el cas de les coaccions i del tram 1.000-2.999 en el cas dels suborns, aquestes dues tipologies de manipulació comencen un acusat ascens, mentre que les reclamacions per frau descendeixen considerablement a partir del tram 3000-5999. Aquestes trajectòries convergents fan que a partir del grup de municipis de més de 3000 veïns les diferències entre les reclamacions per frau, per una banda, i les reclamacions per coaccions i suborns, per l'altra, es situen entre el 8-10 %, i la suma d'aquestes dues últimes supera àmpliament les reclamacions que denunciaven frauds. Seguint aquesta mateixa tendència, en el tram de poblacions de més de 10000 habitants —Borriana, Castelló de la Plana i Vila-real— el frau ja no ocupa la primera posició, és superat pel suborn i es troba al mateix nivell que la coacció. Per tant, amb les degudes precaucions obligades per les peculiaritats, ja exposades, de les

---

⁴⁴ És cert que en el cas de l'Alcalatén quatre del seus nou pobles superaven els 3000 habitants —l'Alcora, Lluçena, Atzeneta i les Useres— però cal tenir en compte també que en els municipis d'ambdues comarques bona part de la població es trobava dispersa en xicotets nuclis de població, els masos. En el cas dels Ports sols Morella superava la barrera dels 3000 veïns (*Censo de la Población de España*, volum II, 1920 (es tracta dels habitants de fet)).

dades amb què estem treballant, la informació plasmada a la Figura 4 apunta a que certament va existir una relació entre les modalitats de tergiversació electoral emprades i les dimensions demogràfiques dels municipis. En aquells que disposaven de més de 3000 habitants el fort protagonisme assolit per les denúncies de suborns i coaccions i la davallada experimentada per aquelles que es referien a fraus denota l'existència de majors nivells de competència electoral, de majors garanties de compliment de la normativa vigent i de la presència d'un electorat en bona mesura allunyat d'actituds deferents i de vincles clientelars, que es trobava en disposició d'oferir el seu vot al major postor o que havia de ser castigat amb coaccions de diversa índole per tal de poder sotmetre la seua voluntat electoral.

En definitiva, es pot concloure que, en termes generals, els comicis celebrats en els nuclis de dimensions reduïdes continuaven condicionats fortament per relacions deferents i clientelars, per la manca de garanties legals dels processos electorals i per nivells de competència baixos. Quelcom que, en última instància, venia a posar de manifest les dificultats del règim per evolucionar cap a paràmetres més democràtics en els espais més rurals.

Nogensmenys, les dades disponibles apunten a que el nivell i tipologia de la manipulació electoral es trobaven també considerablement afectats per un altre factor, el de la competència electoral. No altra cosa es dedueix dels valors associats a la comarca de l'Alt Palància, no menys rural que d'altres com ara els Ports, l'Alt Maestrat, l'Alcalatén o l'Alt Millars. El límits d'aquesta es corresponen quasi de manera exacta amb el districte de Segorbe, el més clarament dominat per un cacicat familiar establert ja des de feia vàries dècades —el dels Navarro Reverter— que hegemonitzava clarament la seua representació en Corts i el govern municipal de la majoria de les localitats que l'integraven. Per tant, es tractava amb diferència de la zona que presentava uns menors nivells de competència electoral. I no sembla casual que siga la comarca que, amb una notable diferència també respecte a la resta, presente els valors mínims tant en l'índex d'eleccions reclamades com en els percentatges de coacció i de suborn, al temps que lidera de forma remarcada la classificació quant al percentatge de frau.

L'ADULTERACIÓ DE LES ELECCIONS I ELS PARTITS EXTRADINÀSTICS

La manipulació sistemàtica dels processos electorals constituïa un ingredient central de la idiosincràsia del règim de la Restauració i com a tal venia sent emprada de manera generalitzada pels partits dinàstics. Conformava una sòlida barrera que restringia la participació política i dificultava l'accés de les forces excloses del torn a les institucions que regentaven el poder polític, tal com diversos estudis han verificat a escala local (González, 2005: 28) (Arcas, 1985: 484-488) (Bascuñán, 2008: 41).

No obstant, a partir de la instauració del sufragi universal masculí el règim va començar a mostrar progressivament majors mostres de permeabilitat envers els partits aliens al torn, encara que essencialment en els àmbits de poder locals (Cabo, Veiga, 2011: 41-44). I sembla

que, almenys en alguns casos, aquest procés es va desenvolupar en paral·lel a una assumptió per part d'aquestes forces dels instruments d'adulteració electoral que venien emprant les formacions dinàstiques. Així, republicans, carlistes, regionalistes... combinaren les seues formes pròpies de la política de masses —mobilitzacions populars, xarxes de sociabilitat, discursos populistes, etc.— amb els mètodes molt més prosaics propis de la *vella política* (Giadàs, 2006: 86-87) (Martínez, 2006: 42) (Larrazza, 1998: 109). Nogensmenys, també s'ha assenyalat que la intensitat amb què aquestes forces van fer ús d'instruments d'aquesta naturalesa va ser molt més baixa que en el cas dels partits del torn (Delgado, 2008: 331). En eixe sentit, a les properes línies es traslladaran aquestes qüestions al nostre marc geogràfic d'estudi, per tal d'extraure les contribucions que el cas castellanenc pot fer al respecte.

	Republicans	Socialistes	Carlistes <i>purs</i>	Carlistes <i>Paquistes</i>	Regionalistes	TOTAL ⁴⁵
1913	3			2		5 (4,46)
1914						0 (0)
1915	1		4	7		2 (19,69)
1916						0 (0)
1917	6					6 (6,67)
1918					1	1 (4,76)
1919						0 (0)
1920	6	1				7 (6,60)
1921						0 (0)
1922	5		2			7 (11,47)
1923	1					1 (6,67)
TOTAL	22 (56,41)	1 (2,56)	6 (15,38)	9 (23,08)	1 (2,56)	39 (6,70)

Quadre 1. reclamacions i protestes electorals formulades contra partits no dinàstics. Elaboració pròpia a partir del *Boletín Oficial de la Provincia*, premsa local i *El Socialista*, 1913-1923.

Com es pot apreciar al Quadre 1, durant el període 1913-1923 poc més d'un 6 % de les reclamacions i protestes recopilades es formularen contra agrupacions polítiques no dinàstiques. Hi ha dos anys en els quals aquest valor supera el 10 % —i s'apropa molt al 20 % en el cas de 1915— però també hi ha quatre anys en els quals no s'ha enregistrat cap reclamació ni protesta dirigida a formacions d'aquesta mena. Aquestes dades doncs suggereixen que a les terres de Castelló la manipulació electoral era un element no monopolitzat però sí protagonitzat principalment pels partits dinàstics. Tanmateix, també es fa palès que la resta de forces no renunciaren a la seua utilització.

⁴⁵ Entre parèntesi el percentatge respecte del total de reclamacions i protestes enregistrades.

Pel que fa als percentatges assolits per cadascuna de les formacions no dinàstiques que reberen alguna reclamació o protesta, poden ser qualificats de *normals*, ja que es troben en correlació amb el nivell d'implantació que tenien. No resulte sorprenent que el primer lloc l'ocupen els republicans, que durant diverses dècades venien dominant la ciutat de Castelló —sis dels vint-i-dos casos enregistrats al Quadre 1 es localitzaren allí— que cap a les darreries del règim van ser capaços de fer-se amb el govern de diverses poblacions del districte de la capital i que a més van començar a presentar batalla en les eleccions a Corts al districte de Nules, al temps que mantenien les seues quotes de participació a les eleccions provincials i els seus focus històrics. Tampoc sorprén que la segona i tercera posició siguen ocupades per les dues branques en què s'articulava el carlisme a Castelló, la *paquista* i la *pura* respectivament. No debades, era aquesta la principal opció aliena al torn que s'alçava des de la dreta i la que seguia en implantació a la republicana. Per últim, també semblen lògics els valors ínfims que presenten socialistes i regionalistes, coherents amb el paper tan secundari que jugaven en la política castellanenca, més encara en el plànol electoral.

Per altra part, des de la perspectiva cronològica, en les dades recollides al Quadre 1 no es detecta cap tendència clara i, quant a la distribució espacial, els valors també són els que es podien esperar. La Plana Alta, la Plana Baixa i el Baix Maestrat, les zones on es concentrava principalment la implantació de republicans i carlistes, acaparen les reclamacions i protestes comptabilitzades al Quadre. Només una d'elles no va tenir com a escenari alguna d'aquestes tres comarques.

De tota manera, verificat que la utilització dels instruments de manipulació electoral continuava estant majoritàriament en mans dels partits dinàstics, cal pensar que aquests seguien constituint un impediment notable a l'expansió de les forces excloses del torn per les comarques de Castelló. Així va quedar palesat en diversos episodis plasmats a la premsa. Així, a les eleccions municipals de 1920 a Benlloc i de 1922 a Segorbe els republicans havien sorgit triomfadors, però la destitució de dos dels seus regidors recentment guanyadors a Benlloc i d'un altre a Segorbe va frustrar l'accés a la dominació dels respectius consistoris. Un altre cas il·lustratiu és el que descriu —des de la seua posició apartidista— el setmanari de Benicarló *El Litoral*. Segons el referit rotatiu, als comicis municipals de 1913 les forces liberals i conservadores d'aquell municipi s'uniren per tal de fer front a la novetat que suposava la presentació d'una candidatura independent, la impulsada per la Societat de Jornalers. Finalment aquesta no va obtenir cap regidor, però, segons *El Litoral*, per als dinàstics va ser una «victoria alcanzada penosamente con todos los viejos procedimientos, amasada con todas las ilegalidades, abusos y artimañas de rigor, corregidas y aumentadas por el pánico en esta ocasión». Entre aquests mecanismes manipuladors el setmanari va destacar les «conminaciones decisivas a los empleados de la línea y estación del ferrocarril», les «imposiciones indecorosas a los guardias del Sindicato de Policía Rural desde ahora convertido en organismo político, en feudo caciquista» i la conducció a la força dels asilats de l'hospital als col·legis electorals.⁴⁶

---

46 *El Litoral*, 16/11/1913.

BALANÇ FINAL: LES XIFRES GLOBALES DE LA MANIPULACIÓ

Al llarg de les pàgines precedents s'ha analitzat el fenomen de la manipulació electoral des de diversos angles: el cronològic, el geogràfic, el demogràfic, distingint per tipus d'elecció —general, provincial, municipal— distingint per modalitats de manipulació... Sotmesa ja la qüestió a aquest procés de dissecció, resulta adient, per tancar aquest treball, introduir-hi una visió global, provar de valorar-la en conjunt. Es pretén així, tenint en compte les dades i les conclusions exposades en els punts precedents, tractar de determinar en quina mesura les eleccions celebrades a les comarques de Castelló durant el període estudiat reflectien l'autèntica voluntat electoral dels votants i en quina proporció aquesta era tergiversada.

Tradicionalment la historiografia restauracionista —hereva de les tesis regeneracionistes— ha remarcat l'elevat grau d'adulteració que presentaven els processos electorals durant aquest període històric, que constituïa un tret estructural i característic d'aquell règim. Tanmateix, també s'han donat a conèixer casos, a escala local, de forces que —tot i que secundàriament també podien tirar mà de mecanismes manipuladors— en general basaven la seua actuació electoral en procediments que no violentaven la legalitat —la propaganda, la difusió de discursos i programes polítics atractius, el bastiment de xarxes de sociabilitat complexes...— amb els quals aconseguien victòries a les urnes, el que significa que havien sigut capaços de superar els entrebancs de la *vella política* (Martí, 1995: 271-283) (Romero, 2003: 149-155) (Mayayo, 1989).

En el cas de les terres de Castelló, ja ha sigut posat en relleu que les forces confessionals i republicanes en determinats espais locals —com a molt comarcals, si pensem en el domini republicà al districte de la capital— foren capaces d'acabar amb l'hegemonia de la política clientelar i caciquista exercida pels partits dinàstics (Llansola, 2015).

Ara bé, què es pot dir sobre els nivells de manipulació electoral en conjunt al territori castellonenc? Examinem les xifres disponibles. En primer lloc, de la suma de les conteses electorals —generals, provincials i municipals que es van celebrar en els 140 municipis de la província entre 1913 i 1923 —un total de 1778— tenim constància que un 18,59 % (331) van rebre algun tipus de reclamació o protesta electoral. Si ens circumscriuim als comicis municipals, ja s'ha indicat anteriorment que els percentatges de conteses reclamades o protestades es mou entre el 33,33 % i el 17,73 %. Així mateix, també s'ha comprovat ja que a les eleccions a Corts els mecanismes de manipulació ocuparen un paper protagonista, si bé tot apunta que als comicis provincials la seua incidència fou bastant més modesta.

Així doncs, amb les dades amb què comptem es podria fixar en un quint les eleccions que van ser objecte de reclamació, proporció que probablement seria un poc més elevada en els comicis municipals i més baixa en els provincials. Atenent a aquests valors caldria concloure que durant aquell decenni final de la Restauració la majoria dels processos electorals celebrats a les comarques de Castelló no es trobaven ja manipulats, l'adulteració seria emprada en proporcions minoritàries, tot i que encara considerables.

No obstant això, una asseveració d'aquesta naturalesa acusa una patent manca de solidesa, si tenim en compte que es sustenta en les reclamacions i protestes electorals formalitzades oficialment o publicades a la premsa, que, tal com ja s'ha exposat en repetides ocasions, no permeten arribar a conclusions amb la fermesa que seria desitjable. És quasi segur que una quantitat indeterminada de manipulacions practicades no transcendiren, per no ser denunciades ni a les autoritats pertinents ni a cap òrgan periodístic. Així mateix, altres que sí que es feren públiques serien falses, tot i que es pot considerar que aquesta estratagema de tractar de revertir els resultats electorals mitjançant la denúncia de fets que realment no havien ocorregut pot ser considerada en sí mateixa un mecanisme més de manipulació. A aquestes consideracions cal afegir un altre element a tenir en compte, que fa referència a la vessant ja no quantitativa sinó qualitativa de la manipulació i que no resulta possible determinar. I és que, respecte a cadascuna de les reclamacions i protestes que s'han recollit en aquest apartat, en la gran majoria dels casos es desconeix la seua incidència en el resultat de la contesa electoral en qüestió, a quina porció del cens electoral va afectar, si va ser decisiva o no per decantar la balança a favor d'un dels candidats en lliça. Una dada necessària per poder arribar a establir amb suficient exactitud en quina mesura els resultats electorals responien o no a la voluntat real dels electors.

En qualsevol cas, al llarg dels diversos apartats del treball hem verificat l'absència d'indicis que apunten a una hipotètica disminució dels nivells de manipulació electoral. No obstant tot, s'ha localitzat un possible signe de presència d'un procés de transició cap a contextos electorals amb nivells considerables de competència i un electorat cada vegada més deslliurat de relacions clientelars i de deferència. Es tracta del fet que els suborns i les coaccions conjuntament ja eren emprats amb més freqüència que el frau com a mecanismes de manipulació electoral.

BIBLIOGRAFIA

- ARCAS CUBERO, FERNANDO. *El republicanismo malagueño durante la Restauración (1875-1923)*. Córdoba: Ayuntamiento de Córdoba, 1985.
- BASCUÑÁN AÑOVER, ÓSCAR. *Protesta y supervivencia. Movilización y desorden en una sociedad rural: Castilla-La Mancha*. València: Centre Francisco Tomás y Valiente UNED Alzira-València, Fundación Instituto de Historia Social, 2008.
- CABO, MIGUEL; VEIGA, XOSE R. «La politización del campesinado en la época de la Restauración. Una perspectiva europea», en T. M.ª Ortega i F. Cobo (eds.), *La España rural, siglos XIX y XX. Aspectos políticos, sociales y culturales*. Granada: Comares, 2011, pp. 21-58.
- CARNERO ARBAT, TERESA. «Política de masas y Parlamento: entre la continuidad y la ruptura (1890-1923)», en Fernando García Sanz, *España e Italia en la Europa contemporánea: desde finales del siglo XIX a las dictaduras*. Madrid: CSIC, 2002, pp. 77-108.

- CRUZ ARTACHO, Salvador. «Caciquismo y mundo rural durante la Restauración», dins Rosa Ana Gutiérrez Lloret, Rafael Zurita Aldegue i Renato Camurri (eds.), *Elecciones y cultura política en España e Italia (1890-1923)*. València: Universitat de València, 2003, pp. 33-48.
- «La estrategia electoral del socialismo español y sus efectos sobre la politización del campo, 1875-1923», en T. M.ª Ortega i F. Cobo (eds.), *La España rural, siglos XIX y XX. Aspectos políticos, sociales y culturales*. Granada: Comares, 2011, pp. 193-218.
- DELGADO CENDAGORTAGALARZA, Ander. *La otra Bizkaia. Política en un medio rural durante la Restauración (1890-1923)*. Bilbao: Universidad del País Vasco, 2008.
- FANDOS MINGARRO, PASCUAL. *Biografía de Jaime Chicharro*. Madrid: AGEM, 1961.
- FORNER MUÑOZ, SALVADOR [ET. AL.]. «Modernización social y comportamiento electoral urbano en España, 1910-1923», en Salvador Forner (coord.), *Democracia, elecciones y modernización en Europa. Siglos XIX y XX*. Madrid: 1997, pp. 241-293.
- FRIAS CORREDOR, CARMEN; GARCÍA ENCABO, CARMELO. «Sufragio universal masculino y politización campesina en la España de la Restauración (1875-1923)». *Historia Agraria*, núm. 38, 2006, pp. 27-46.
- GARRIDO, Aurora. «Sociología electoral de la Restauración: los estudios sobre caciquismo», en G. Rueda (ed.), *Doce estudios de Historiografía Contemporánea*. Madrid: Universidad de Cantabria, 1991, pp. 169-182.
- GIADÁS ÁLVAREZ, LUIS. «A necesidade de algo que corte o vento: unha aproximación o republicanismo galego baixo Alfonso XIII», en Emilio Grañido Seoane (ed.), *República e republicanos en Galicia*. A Coruña: Ateneo Republicano de Galicia, 2006, pp. 81-103.
- GIL PECHARROMÁN, Julio. *Conservadores subversivos. La derecha autoritaria alfonsina (1913-1936)*. Madrid: Eudema, 1994.
- GONZÁLEZ CUEVAS, PEDRO CARLOS. *El pensamiento político de la derecha española en el siglo XX*. Madrid: Tecnos, 2005.
- GONZÁLEZ DE MOLINA, Manuel. «Ecología del poder político local durante el siglo XIX. Un estudio de caso», en Pedro Carasa Soto (coord.), *Ayuntamiento, estado y sociedad. Los poderes municipales en la España Contemporánea*. Valladolid: Ayuntamiento de Valladolid; Universidad de Valladolid, 2000, pp. 71-96.
- «Los socialistas españoles y la "cuestión agraria"», en T. M.ª Ortega i F. Cobo (eds.), *La España rural, siglos XIX y XX. Aspectos políticos, sociales y culturales*. Granada: Comares, 2011, pp. 155-192.
- LARRAZA, M^a DEL MAR. *Aprendiendo a ser ciudadanos. Retrato socio-político de Pamplona, 1890-1923*. Pamplona: EUNSA, 1998.
- LLANSOLA GIL, GERARD. *Partits i ciutadania en la crisi del liberalisme oligàrquic. Projectes, actituds i comportaments polítics a les comarques de Castelló (1913-1923)*. Tesis Doctoral. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 2015.
- MARÍN ARCE, JOSÉ M.^a. *Santiago Alba y la crisis de la Restauración: 1913-1930*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia, 1990.

- «La ley electoral de 1907 y las elecciones en España durante la crisis de la Restauración (1910-1923)», en Carlos Malamud (coord.), *Legitimidad, representación y alternancia en España y América Latina: las reformas electorales (1880-1930)*. México DF: El Colegio de México; Fondo de Cultura Económica, 2000, pp. 62-86.
- MARTÍ MARTÍNEZ, MANUEL. «Las diputaciones provinciales en la trama caciquil: un ejemplo castellonense durante los primeros años de la Restauración». Madrid: *Hispania*, 179, 1991, pp. 993-1041.
- «Elogi de la discontinuïtat. El poder polític local entre els segles XIX i XX», en *Actes del I Congrés Internacional d'Història Local de Catalunya*, Barcelona, 12-13 de novembre de 1993. Barcelona: L'Avenç, 1995, pp. 271-283.
- MARTÍNEZ CANET, ROBERT. *Elits, subordinació i rebel·lia. La comarca de la Costera entre la Restauració borbònica i la Segona República (1900-1930)*. València: Institució Àlfons el Magnànim, 2006.
- MAYAYO I ARTAL, ANDREU. «El cooperativisme agrari: un moviment dual», en Conxita Mir Cucó (ed.), *Actituds polítiques i control social a la Catalunya de la Restauració*. Lleida: Virgili & Pagés; Estudi General; Institut d'Estudis Ilerdencs, 1989, pp. 209-232.
- MIGUEZ MACHO, ANTONIO; CABO VILLAVARDE, MIGUEL. «Pisando la dudosa luz del día: el proceso de democratización en la Galicia rural de la Restauración». *Ayer*, núm. 89, 2013, pp. 43-65.
- MILÁN GARCÍA, JOSÉ RAMÓN. «Liderazgo nacional y caciquismo local: Sagasta y el liberalismo zamorano». *Ayer*, núm. 38, 2000, pp. 233-259.
- ROMERO SALVADOR, CARMELO. «Campesinado parcelario y parlamento oligárquico en España», en Rosa Ana Gutiérrez Lloret, Rafael Zurita Aldeguer i Renato Camurri (eds.), *Elecciones y cultura política en España e Italia (1890-1923)*. València: Universitat de València, 2003, pp. 149-155.
- RUBÍ I CASALS, GEMMA. *El món de la política en la Catalunya urbana de la Restauració. El cas d'una ciutat industrial. Manresa: 1875-1923*. Tesi de llicenciatura. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2003.
- VARELA ORTEGA, JOSÉ. «De los orígenes de la democracia en España, 1845-1923», en Salvador Forner (coord.), *Democracia, elecciones y modernización en Europa. Siglos XIX y XX*. Madrid: 1997, pp. 129-201.
- *El poder de la influencia. Geografía del caciquismo en España (1875-1923)*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, Marcial Pons, 2001.